AANZET

Romeins vermaak
Entertainment als propagandamiddel in de Romeinse Oudheid

De 'andere vrouwen' in de Republiek
De rol van vivandières in het Franse leger

De klassenstrijd in Utrecht
De Muurkrant in strijd tegen kapitalistische uitbuiting in de Domstad

Een onvoltooid verleden
Waarom verzoening tussen Japan en Zuid-Korea over de Japanse oorlogsmisdaden uitblijft

Historisch Tijdschrift Aanzet | Jaargang 28, nr. 1

Historisch Tijdschrift Aanzet, opgericht in 1982, wordt sinds 2000 uitgegeven door de Utrechtse Historische Studenten Kring. Een jaargang bestaat uit twee nummers.

De redactie biedt jonge historici uit Utrecht de ruimte artikelen te publiceren op basis van historisch onderzoek.

De redactie van de Aanzet bestaat uit studenten die op vrijwillige basis werken. Zij studeren Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Postadres

Historisch Tijdschrift Aanzet
Drift 10
3512 BS Utrecht
030-2536449

Abonnementen

Een jaarabonnement kost €10,-.
Steunleden betalen €15,-.

Giro 53.60.314
t.n.v. UHSK
3512 BS/10 Utrecht
o.v.v. het gewenste abonnement

Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij twee maanden voor afloop opgezegd. Leden geven een adreswijziging door aan de redactie.

Losse nummers

Losse nummers zijn verkrijgbaar à €5,- door een e-mail naar de redactie te sturen.

ISSN

0926-1265

Redactie

Paula Hendrikx (hoofdredacteur), Esther van Ameijde, Marcella Klinker, Sacha van Leeuwen, Gidi Pols, Coen Reumer, Léjon Saarloos, Joeri Tolboom, Wessel Toonen en Milou Wery.

Redactieraad

Prof. dr. Joris van Eijnatten, prof. dr. Ed Jonker, dr. Jacco Pekelder, dr. Remco Raben, dr. Carine van Rhijn, dr. Christianne Smit en drs. Edwin van der Veldt.

Online

redactie.aanzet@gmail.com
http://aanzet.wordpress.com
www.twitter.com/redactieaanzet
www.facebook.com/aanzet

December 2012

VOORWOORD

4 Geschiedenis van een vruchtbare Utrechtse bodem
Paula Hendrikx

ARTIKELEN

5 Romeins vermaak. Entertainment als propagandamiddel in de Romeinse Oudheid
David van Alten

23 De 'andere vrouwen' in de Republiek. De rol van *vivandières* in het Franse leger
Sjoerd Idzerda

31 De klassenstrijd in Utrecht. De strijd van de muurkrant tegen kapitalistische uitbuiting in de Domstad
Judith Lize

45 Een onvoltooid verleden. Waarom verzoening tussen Japan en Zuid-Korea over de Japanse oorlogsmisdagen uitblijft
Matthijs van der Beek

RUBRIEKEN

19 De passie van... Lars Behrisch
Gidi Pols en Léjon Saarloos

41 Koken met Marietje
Sacha van Leeuwen en Milou Wery

RECENSIES

58 Ongewone leider met menselijke eigenschappen
Coen Reumer

61 De nuance voorbij
Didi van Trijp

63 Met De Cordier naar onontdekt Azië
Gidi Pols

66 Het excentrieke verleden van de spionnenwereld
Joeri Tolboom

69 Waarom Bin Laden en Rousseau op elkaar lijken
Marcella Klinker

72 Ontmande glitter en glamour
Pascale van Gils

Geschiedenis van een vruchtbare Utrechtse bodem

Paula Hendrikx

Sinds vorig nummer is de redactie van Aanzet van het themanummer afgestapt. Zo kunnen we verschillende periodes, gebieden en interesses van de Utrechtse geschiedenisstudent aan het licht brengen. In deze editie blijkt dat de Utrechtse voedingsbodem vruchtbaar is voor allerlei soorten geschiedschrijving die ons vakgebied rijk is.

We beginnen dit nummer met een artikel over het antieke Rome. Hoewel bij de gedachte aan deze oude stad meteen beelden van prachtige oude theaters voor je geestesoog verschijnen, blijkt dat Rome juist heel laat was met de bouw van zulke 'entertainmentgebouwen'. Dat dit alles te maken had met propaganda en entertainment als machtsmiddel, legt David van Alten je haarfijn uit.

Voor wie de Oudheid veel te lang geleden is, is er meer. Zo schrijft Sjoerd Idzerda over vrouwen met een bijzondere positie in het Franse revolutionaire leger, zogenaamde vivandières. Judith Lize blijft nog dichter bij huis en neemt je mee naar het Utrecht van de jaren zeventig, waar de Utrechtse beweging 'De Muurkrant' de vermeende uitbuiting van de Utrechtse bevolking aankaartte en protesteerde tegen de bouw van Hoog Catharijne.

Matthijs van der Beek zet een stap buiten Europa met zijn artikel over Japanse oorlogsmisdaden in Zuid-Korea. Verzoening over deze misdaden die tijdens de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden, zoals het misbruiken van vele zogenaamde 'troostmeisjes' en het gebruik maken van dwangarbeiders, heeft nog steeds niet plaatsgevonden.

De veelzijdigheid van dit nummer komt ook naar voren in *De passie van… Lars Behrisch*. Deze docent van onder andere het onderzoeksseminar 'Revolutions in Comparison' is niet alleen geïnteresseerd in kerk-, stads-, criminaliteitsgeschiedenis en de geschiedenis van de statistiek, maar zou een carrière als arctisch onderzoeker of ontdekkingsreiziger ook wel ambiëren. Tot slot bieden de recensies van recent verschenen historische literatuur voor ieder wat wils: van de onderbelichte geschiedenis van Centraal-Azië tot een ideeëngeschiedenis van het geloof in de eindtijd.

Veel plezier met wat de Utrechtse geschiedenisstudent te bieden heeft!

Romeins vermaak

Entertainment als progagandamiddel in de Romeinse Oudheid

David van Alten

ARTIKEL

Dat Rome één van de meest invloedrijke steden, zo niet dé meest invloedrijke, in de geschiedenis van Europa is geweest, staat vast. Je zou dan ook verwachten dat Rome altijd al de status die bij zijn macht hoorde, zou hebben uitgestraald. Niets is echter minder waar. Pas aan het einde van de 1e eeuw v. Chr. werd er in Rome begonnen met de bouw van permanente entertainmentgebouwen, terwijl er in steden rondom Rome allang een (amfi-)theater stond. Wat is de reden dat Rome zo lang geen entertainmentgebouwen had?

De sleutel tot een verklaring van dit opvallende verschijnsel kan in de politieke en sociale ontwikkelingen in Rome worden gevonden. Met name de machtsstrijd tussen vooraanstaande individuen tijdens de overgangsperiode van de Late Republiek naar de Vroege Keizertijd (eind eerste eeuw v. Chr.) was cruciaal voor het verschijnen van fraaie entertainmentgebouwen van permanent materiaal in Rome. Hoe verliep de ontwikkeling van deze gebouwen in Rome precies en in hoeverre werden deze bouwwerken ingezet als propaganda?

Oorsprong van Romeins entertainment

Romeins volksvermaak heeft een eeuwenlange ontwikkeling doorgemaakt. Volgens de Romeinen zelf maakten de paardenrennen al onderdeel uit van de vroegste ontstaansgeschiedenis van Rome (de mythische Koningstijd van 753-509 v. Chr.) waarin de stad volgens de Romeinse traditie in 753 v. Chr. gesticht zou zijn door Romulus. In één van de Romeinse legendes zouden de wagenrennen voor het eerst gehouden zijn tijdens de triomftocht van koning Tarquinius Priscus (616-579 v. Chr.).[1] Op basis van archeologisch materiaal lijken de eerste paardenraces zich inderdaad vanaf de zesde eeuw v. Chr. te hebben ontwikkeld.[2] In deze periode waren de wagenrennen voornamelijk religieus van aard in de vorm van jaarlijkse spelen voor de Goden. Het is gevaarlijk om religie van politiek te scheiden, omdat de Romeinen dat simpelweg niet deden. Er was geen scheiding tussen geloof en staat.

Naast paardenraces in een renbaan (*Circus*) ontwikkelden zich later onder andere het theater en het amfitheater als typische gebouwen waarin verschillende vormen van Romeins entertainment zich afspeelden. Daarin vonden bijvoorbeeld toneelstukken, jachten op dieren, terechtstellingen van veroordeelden en gladiatorengevechten plaats. In de vroege ontwikkeling van volksvermaak waren er nog geen vaste gebouwen voor deze verschillende vormen van vermaak. Gladiatorengevechten vonden op het *Forum* plaats, ook toen het steeds gebruikelijker werd om deze gevechten in een amfitheater te houden. Het was gebruikelijk om voor elk evenement een tijdelijk onderkomen te bouwen, dat na het spektakel weer werd afgebroken.

Verschillen in organisatie en huisvesting

De organisatie van entertainment kan

1 Livius, *Ab Urbe Condita* (vertaling: William Heinemann, *Loeb Classical Library*, London 1919) 1.35, 1.56.

2 J. Humphrey, *Roman Circuses; Arenas for Chariot Racing* (London 1986) 64-67.

worden opgedeeld in twee onderdelen die elk een eigen ontwikkeling kennen: het organiseren van de verschillende vormen van vermaak en het regelen van de huisvesting ervan. Om de ontwikkeling van de entertainmentgebouwen goed te kunnen begrijpen, moeten eerst de verschillende vormen van vermaak worden toegelicht, omdat deze onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

Entertainment werd in de Romeinse Republiek (509-27 v. Chr.) georganiseerd door de *aediles*, bestuurders van de staat die begonnen aan de beklimming van de politieke ladder. De oudste vorm van entertainment waren de jaarlijkse spelen (*ludi*) ter ere van de Romeinse goden. Vanaf de zesde eeuw v. Chr. ontstonden de wagenrennen (*ludi circenses*) en vanaf de derde eeuw v. Chr. werden ook theatervoorstellingen (*ludi scaenici*) een belangrijk onderdeel van de religieuze festivals.[3] Het was de taak van de magistraten van de Romeinse Republiek om deze te organiseren. Het was gebruikelijk om rond de trappen van de tempel van de betreffende godheid een tijdelijke constructie te bouwen van hout.[4] Na het vaak meerdaagse festival werden de tijdelijke theaters weer verwijderd.

Vanaf de derde eeuw v. Chr. ontstond er nog een andere vorm van entertainment dat geen onderdeel uitmaakte van de jaarlijkse spelen: de gladiatorengevechten (*munus gladiatorum*). Deze ontstonden als een belangrijke familietraditie binnen de Romeinse aristocratie. Gladiatorengevechten werden georganiseerd op privé-initiatief terwijl de spelen onderdeel waren van het Romeinse staatssysteem. Tijdens een uitvaart van een Romeinse aristocraat liet men steeds vaker gladiatoren tegen elkaar vechten ter ere van de overledene. Deze uitvaarttraditie kreeg een sterk publiek karakter, waardoor aristocratische families steeds meer probeerden te pronken met hun macht en geld door steeds grotere en mooiere gladiatorengevechten te organiseren. Volgens de Griekse historicus Polybius konden invloedrijke Romeinse families hiermee hun gemeenschappelijke trots laten zien en tegelijkertijd hun naamsbekendheid vergroten. Uiteindelijk werden de gladiatorengevechten veredelde campagnes om politieke steun te verkrijgen en zo de rol van de familie in de Romeinse

3 Humphrey, *Roman Circuses*, 66-69. Dodge, 'Amusing the Masses: Buildings for Entertainment and Leisure in the Roman World', in: D.S. Potter and D.J. Mattingly (ed.), *Life, Death and Entertainment in the Roman Empire* (Michigan 1999) 205-255, 237.

4 R.C. Beacham, *The Roman Theatre and its Audience* (London 1991) 56-85 en S.L. Dyson, *Rome: a Living Portrait of an Ancient City* (Baltymore 2010) 59.

Republiek te vergroten.[5] Deze vorm van entertainment werd oorspronkelijk georganiseerd in tijdelijke gebouwen op en rond het *Forum*.

Entertainment werd dus georganiseerd door de Romeinse elite, op initiatief van zowel de staat als van individuele families. Zij gingen deze van oorsprong religieuze tradities geleidelijk meer gebruiken als zelfpromotie door middel van propaganda. De organisatoren deden er steeds een schepje bovenop om zich te onderscheiden van hun voorgangers en hen zo te overtreffen. Er werden bijvoorbeeld steeds meer gladiatoren ingezet om het volk te vermaken en om daarmee indirect meer roem en glorie te bemachtigen dan hun concurrenten. Dit competitieve element is ook zichtbaar in de huisvesting die onderdeel was van de organisatie van vermaak.

De aristocratische organisatoren gaven de tijdelijke huisvesting van entertainment een steeds extravagantere uitstraling. In Romeinse literatuur wordt gerefereerd aan steeds grotere en kostbaardere theaters in de eerste eeuw v. Chr. Soms waren ze zelfs geheel verfraaid met kostbare materialen als goud, zilver en ivoor.[6] De aantrekkingskracht van het bouwen van een permanent entertainmentgebouw moet enorm geweest zijn, omdat de Romeinse elite op die manier niet tijdelijk maar voor vele decennia lang roem en glorie zou kunnen vergaren. Vanaf de tweede eeuw v. Chr. bouwden aristocraten dan ook stenen entertainmentgebouwen in het hele rijk. Bijvoorbeeld in de stad Pompeii, die in 80 v. Chr. een Romeinse kolonie werd. Nog geen tien jaar later hadden Romeinse gouverneurs hier al een stenen theater en amfitheater laten oprichten.[7]

In Rome bleek dit daarentegen bijna 150 jaar lang niet mogelijk. Vanaf de tweede eeuw v. Chr. werd dit echter wel degelijk geprobeerd. Het zou toch ook economisch voordeliger zijn geweest om permanente gebouwen neer te zetten in plaats van kostbare bouwwerken die na enkele dagen alweer werden afgebroken? Deze economische beredenering van Tacitus kon de Senaat in Rome niet overtuigen, want deze bleef lange tijd een felle tegenstander van permanente bouwwerken voor volksvermaak.[8] Waarom hield de Senaat de bouw van deze permanente gebouwen in Rome tegen, terwijl in dezelfde periode het aantal permanente theaters in de rest

5 Polybius (vertaling: Evelyn S. Shuckburgh, *The Histories of Polybius*, London 1889) 6.53.

6 Valerius Maximus, (vertaling: D. Wardle, *Valerius Maximus' Memorable Deeds and Sayings*, Oxford 1998) 2.4.6.

7 Frank Sear, *Roman Theatres. An Architectural Study* (Oxford 2006) 48-50, 132. CIL 10.844.

8 Tacitus, *Annales* (vertaling: Alfred John Church, Random House, 1942) 14.21.

van het Romeinse Rijk juist toenam?

Weerstand van de Senaat

In de antieke geschiedschrijving van Livius zijn er drie verwijzingen naar een poging tot de bouw van een permanent theater in Rome gedurende de tweede eeuw v. Chr.[9] Het betreft waarschijnlijk Grieks-geïnspireerde theaters die in deze periode vaker werden gebouwd op het Italische schiereiland.[10] De Griekse permanente theaters waren in de eeuwen daarvoor al ver ontwikkeld en wijdverspreid. De permanente Romeinse theaters en amfitheaters ontstonden ook rond deze periode, maar waren nog in ontwikkeling. In de lange periode waarin de Romeinen tijdelijke theaters bouwden kregen de typische kenmerken van Romeinse theaters langzamerhand vorm.[11] De permanente vorm van renbanen ontwikkelde zich pas in de Late Republiek en Vroege Keizertijd.

Op het eerste gezicht ging de stad Rome dus mee in de trend van permanente theaters. De derde poging tot de bouw van een permanent theater in Rome, beschreven door Livius, is het meest illustratief hiervoor. In 154 v. Chr. begonnen de censors Messala en Cassius met de bouw van een theater aan de zuidwestkant van de Palatijnse heuvel. De conservatieve consul Publius Cornelius Scipio Nasica was hier volgens Livius fel op tegen en in opdracht van de Senaat werd het theater gesloopt omdat het schadelijk zou zijn voor het publieke leven.[12] Het is niet duidelijk of alle drie de theaters nog in aanbouw waren, of zelfs al voltooid, maar het krachtige besluit van de Senaat om de permanente gebouwen hoe dan ook af te breken moet indruk hebben gemaakt op de inwoners van Rome.

Entertainment was het ultieme communicatiemiddel om propagandistische boodschappen over te brengen aan het volk

De beweegredenen van de Senaat zijn te verklaren vanuit drie sociaalpolitieke invloeden die in de Romeinse wereld onlosmakelijk met elkaar verbonden waren: de onderlinge aristocratische competitie, het gebruik van entertainment als machtsmiddel en de conservatieve aard van de Senaat.

De aristocratische competitie was sterk aanwezig in de Romeinse Repu-

9 Livius, *Ab Urbe Condita*, 40.51.3, 48, 51.27.6.

10 Dyson, *Rome*, 59.

11 Beacham, *The Roman Theatre and its Audience*, 56.

12 Livius, *Ab Urbe Condita,* 48.

bliek (509-27 v. Chr.). Invloedrijke aristocratische families streden met elkaar om de wisselende machtsposities binnen het bestuur van de staat. De Romeinse elite kon permanente monumenten (bijvoorbeeld tempels of familiegraven) en publieke gebouwen als reclame gebruiken om hun roem en macht zichtbaar te maken.[13] Zij bouwde alleen maar voor hun eigen prestige en dit ging ten koste van een algemene stadsplanning.[14] Volgens de Britse historicus T.J. Cornell was er in Rome lange tijd een gebrek aan publieke permanente gebouwen vanwege de politieke lading ervan:

> "Public building in Rome was always the object of competitive display among the aristocracy, and that buildings of all types, not just victory monuments, conferred prestige on the men who built them. The most obvious sign of this is the fact that all public works (...) bore the family name of their authors and were regarded as in some sense family monuments. They stood, isolated from one another, as reminders of individual achievements, with little or no attempt to contribute to a wider overall plan."[15]

Volgens Cornell was de stad Rome in de Republikeinse periode een weerspiegeling van het politieke en sociale systeem. De leden van de Senaat wilden hun concurrenten overtreffen en probeerden te voorkomen dat hun concurrenten hetzelfde bij hun deden.[16] Publieke gebouwen kwamen het volk ten goede en daardoor kon een bestuurder politieke invloed winnen bij het volk. Bovendien hadden de bestuurders maar een relatief korte periode de macht en daarin konden geen eventuele plannen voor permanente gebouwen voltooid worden. De hevige concurrentie binnen de aristocratie leidde dus altijd tot tegenstand als iemand een permanent publiek gebouw wilde neerzetten.

Nauw verweven met de competitie is het gebruik van volksvermaak als machtsinstrument. De organisatie van entertainment was een belangrijke eerste stap in de politieke carrière van een aristocraat. Juist omdat dit een vast

13 C. Holleran, 'The Development of Public Entertainment Venues in Rome and Italy', in: K. Lomas and T. Cornell (ed.), *Bread and Circuses: euergetism and municipal patronage in Roman Italy* (London 2003) 46-60, 57.

14 Paul Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus* (Michigan 1988) (vertaling: Alan Shapiro) 88.

15 T.J. Cornell, 'The City of Rome in the Middle Republic (c.400-1000 BC)', in: Jon Coulston en Hazel Dodge (ed.), *Ancient Rome; The Archaeology of the Eternal City* (Oxford 2000) 42-60, 54.

16 Cornell, 'The City of Rome in the Middle Republic', 54.

onderdeel was van zijn takenpakket, kon de aristocraat hierdoor uitstekend reclame maken voor zichzelf. Door een stapje verder te gaan in de organisatie van entertainment was het mogelijk om populair te worden bij het volk en politieke steun te verkrijgen. Er was bovendien niemand die hem dit kon verwijten, want het was immers zijn taak als bestuurder. Het bouwen van een permanent theater was de ultieme reclame, maar de Senaat had ook in de gaten dat dit een beginnend bestuurder te veel politieke invloed en macht zou verschaffen. Sterke individuen met te veel politieke macht vormden precies de grootste angst van de Senaat. In 509 v. Chr. hadden zij niet voor niets de laatste koning afgezet en de Romeinse Republiek ingesteld.

Permanente theaters zouden het gezag van de Senaat kunnen ondermijnen

Tot slot verklaart de conservatieve aard van de leden van de Senaat, in zowel politiek als sociale opzicht de weerstand van de Senaat tegen permanente theaters. Ten eerste beschouwde de Senaat deze theaters als een politiek gevaar. De Senaat associeerde theaters met politieke discussies en democratie. Deze gedachte was niet nieuw, want theaters functioneerden in de Griekse wereld al eeuwenlang als podium voor de politiek en democratie.[17] Desondanks groeide ook in Rome de politieke rol van theaters:

> "A public theatre represented a site where a large and unpredictable mass of people could assemble at any time, without warning and therefore, potentially, with no means at hand to control them."[18]

De Senaat was dus erg wantrouwig ten opzichte van permanente theaters, omdat deze zijn gezag zouden kunnen ondermijnen.

Ten tweede was de Senaat erg conservatief in sociaal opzicht. Dit komt duidelijk naar voren in de primaire teksten van antieke auteurs. Valerius Maximus, Livius en Tacitus verklaren de weerstand van de Senaat tegen permanente theaters vanuit de visie dat de Senaat dit schadelijk voor de publieke moraal achtte.[19] Tacitus beschrijft zelfs

17 Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, 20; R.C. Beacham, *Spectacle Entertainments of Early Imperial Rome* (Yale 1999) 30 en Holleran, 'The Development of Public Entertainment Venues in Rome and Italy', 49.

18 Beacham, *Spectacle Entertainments of Early Imperial Rome*, 30.

19 Livius, *Ab Urbe Condita*, 48; Tacitus, *Annales*, 14.20; Valerius Maximus 2.4.2.

een wet uit 155 v. Chr. die het verbood te zitten tijdens theatervoorstellingen. Volgens hem was de Senaat bang dat het Romeinse publiek theaterbezoek ging associëren met vrijheid. Dit was al het geval bij Griekse theaterbezoekers, die de Senaat associeerden met een vrije en 'luie' moraal.[20] De wet was waarschijnlijk niet succesvol, want Tacitus beschrijft later een situatie van tien jaar daarna waarbij er zitplaatsen waren bij de spelen van Lucius Mummius.[21] Niettemin toont de maatregel aan hoe conservatief de Senaat in sociaal opzicht was.

Deze drie politiek-sociale invloeden verklaren de weerstand van de Senaat tegen permanente entertainmentgebouwen. Door de sterke competitie binnen de aristocratie, doordat vermaak een machtsinstrument was en doordat de Senaat een conservatief karakter had, was het niet mogelijk om in de Romeinse Republiek een permanent entertainment gebouw te voltooien. Daarnaast is duidelijk geworden hoezeer entertainment en propaganda al met elkaar verweven waren in de tweede eeuw v. Chr. Hoe lang kon de Senaat de organisatoren van volksvermaak dan nog verbieden om stenen bouwwerken te bouwen ten gunste van het volk?

20 Tacitus, *Annales*, 14.20.

21 Ibidem.

Omslag in de politiek

In de Late Republiek kwamen de politiek-sociale structuren in Rome onder hevige spanning te staan. De Romeinen annexeerden in een relatief korte tijd steeds meer gebieden. Legeraanvoerders werden steeds rijker door deze veroveringen en zij gebruikten de oorlogsbuit steeds vaker om hun macht te vergroten. De "crisis van de Romeinse Republiek" vond ruwweg plaats tussen 88 en 30 v. Chr. en zorgde voor grote politieke instabiliteit en sociale onrust. In jarenlange burgeroorlogen streden invloedrijke en welvarende individuen om populariteit bij het volk. De politieke leiders vochten oorlogen tegen elkaar om gebieden, maar voornamelijk om invloed op de Senaat en het bestuur van Rome te vergroten. De Senaat kwam langzaam buitenspel te staan en het was een kwestie van tijd tot de Republiek ten einde kwam en een van de machtige figuren de alleenheerschappij op kon eisen.

In deze overgangsfase van de Late Republiek naar de Vroege Keizertijd gebeurde juist datgene waar de Senaat zo lang bang voor was geweest. Sterke persoonlijkheden, zoals leden van de heersende klasse, waren zó machtig geworden dat niemand ze meer kon stoppen. Zij gebruikten allerlei middelen om reclame voor zichzelf te maken en de steun van het volk en de Senaat te winnen. Entertainment was één van de propagandamiddelen waarmee de rijke

magistraten elkaar beconcurreerden. Harvard professor Coleman concludeert treffend:

> "This monumentalization – coinciding with the transition from Republic to Empire, from olicharchy to autocracy – marks a shift in the attitudes of the ruling class towards the provision of public entertainment: spectacles, and their venues became a status-marker for the benefactor and regular expectation of the beneficiaries."[22]

De overgangsfase van Republiek naar Keizertijd was cruciaal in de ontwikkeling van permanente entertainmentgebouwen in Rome. De Senaat verloor in een geleidelijk proces haar macht aan vermogende individuen. De organisatie van vermaak werd gedurende de Romeinse Republiek langzaam politiek steeds belangrijker. De laatste stap in deze ontwikkeling was het bouwen van permanente entertainmentgebouwen in Rome als ultiem propagandamiddel voor het volk. Het volksvermaak was erg populair en met een permanent publiek gebouw wist de opdrachtgever zich verzekerd van "eeuwige" reclame. Wie waren deze machtige figuren en hoe pakten zij de bouw van permanente entertainmentgebouwen aan?

Komst van entertainmentgebouwen

Gnaeus Pompeius Magnus slaagde er in 55 v. Chr. in om het eerste permanente theater in Rome te bouwen. Het was lange tijd het grootste en belangrijkste theater van de Romeinse wereld.[23] (Zie afbeelding op de volgende pagina.) Het theater was onderdeel van een multifunctioneel complex, compleet met zuilengalerijen en een tempel. Deze tempel was een integraal onderdeel van het theater. De zitrijen van het theater vormden als het ware de trappen naar de tempel toe die er bovenop stond. Deze waren gewijd aan Venus Victrix, de beschermgodin van de familie van Pompeius. Dit past geheel in de traditie van tijdelijke theaters die nabij tempels gebouwd werden en in de traditie van tempels die werden geschonken door aristocratische families die verbonden bleven met hun naam. Pompeius voegde beide tradities samen in een permanent bouwwerk dat rijkelijk was verfraaid met monumenten en beelden vol met propagandistische uitingen. Hij zocht de grenzen van zelfverheerlijking op en de architectonische beeldspraak in het hele complex was een belangrijk communicatief middel om zichzelf te

22 K. Coleman, 'Entertaining Rome', in: Jon Coulston en Hazel Dodge (ed.), *Ancient Rome; The Archaeology of the Eternal City* (Oxford 2000) 210-258, 245.

23 Frank Sear, *Roman Theatres. An Architectural Study* (Oxford 2006) 57.

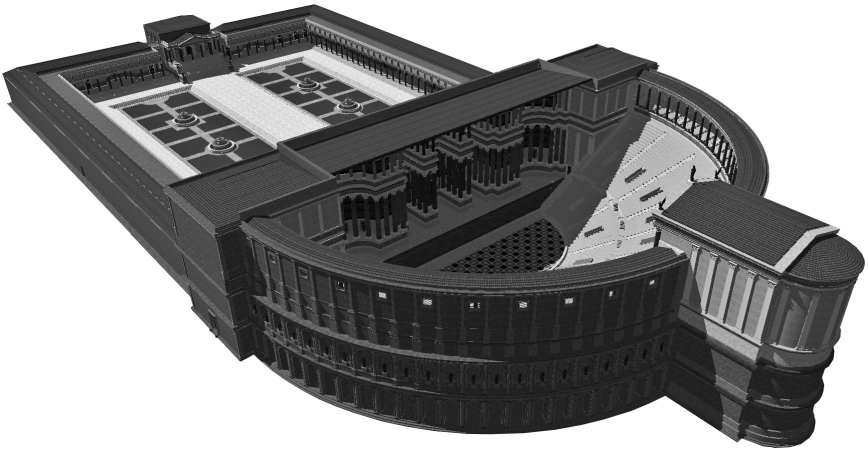

Een 3D constructie van het eerste permanente theater van Gnaeus Pompeius Magnus.

promoten.[24]

De grootste concurrent van Pompeius was Julius Caesar. Volgens Suetonius, een Romeinse biograaf, was Caesar van plan om een nog groter theater te bouwen dat uitkeek over het *Forum*, om zo Pompeius te overtreffen.[25] Caesar was echter nog niet met de bouw begonnen toen hij werd vermoord. Een ander theater waar hij de opdracht toe had gegeven was wel in een vergevorderd stadium. Het theater werd later door zijn opvolger afgemaakt (het theater van Marcellus). Verder heeft Caesar het Circus Maximus, de belangrijkste renbaan van Rome, flink gemonumentaliseerd. Hij verfraaide het Circus met de eerste stenen zitplaatsen en liet een gracht aanleggen om de toeschouwers te beschermen tegen wilde dieren die een rol speelden in allerlei soorten vermaak.[26]

Uiteindelijk was het Octavianus, de adoptiefzoon van Caesar die rust en stabiliteit terugbracht in het Rijk door zijn concurrenten te verslaan. Dit betekende het definitieve einde van de Republiek. Een nieuwe periode was begonnen waarin het Romeinse Rijk nog eeuwenlang bestuurd zou worden als een Keizerrijk. In 27 v. Chr. werd Octavianus uitgeroepen tot Augustus ("de

24 Coleman, 'Entertaining Rome', 222.

25 Suetonius, *Divus Iulius* (vertaling: J. Eugene, Philadelphia 1889) 44.1.

26 Coleman, 'Entertaining Rome', 212; Humphrey, *Roman Circuses*, 73; Pliny (the Elder), Naturalis Historia (translation: John Bostock, London 1855) 36.102; Suetonius, *Divus Iulius*, 39.2.

verhevene"). Dit was één van de formele Romeinse titels voor het keizerschap. Hierdoor is hij als eerste keizer van het Romeinse Rijk ook wel beter bekend onder de naam Augustus. Alle keizers na hem kregen echter de titel Augustus ook toegewezen.

Augustus gebruikte entertainment ook als propagandamiddel: eerst als hulpmiddel om de macht te verkrijgen, maar later voornamelijk om zijn alleenheerschappij te legitimeren. Hij liet onder andere het theater dat Caesar was begonnen afmaken en vernoemde het naar zijn overleden neef Marcellus. Het theater van Marcellus was rond het jaar 17 v. Chr. al in gebruik genomen. Een deel van de buitenkant is in het huidige Rome nog relatief goed te bekijken.

Hij gaf aan twee trouwe legeraanvoerders toestemming om permanente entertainmentgebouwen te bouwen. Statilius Taurus betaalde vanuit de oorlogsbuit een permanent amfitheater dat hij voltooide in 29 v. Chr.. Lucius Cornelius Balbus werd tien jaar later beloond door Augustus en begon met de bouw van een permanent theater.

Augustus zelf deed onder andere nog een aantal verbouwingen aan het Circus Maximus. Hieruit komt ook duidelijk naar voren dat vermaak het ultieme communicatiemiddel was om propagandistische boodschappen over te brengen aan het volk. Hij liet bijvoorbeeld de *pulvinar* bouwen, een soort keizerlijke loge in het Circus die ook sterke religieuze functies ging vervullen. Na een religieuze processie werden de godenbeelden hier opgesteld. Augustus wilde hiermee benadrukken dat ook de Romeinse goden aan zijn kant stonden. In theorie kon hij, als zoon van een god (hij had Caesar laten vergoddelijken), in zijn "skybox" samen met de goden naar de wagenrennen kijken. In het jaar 10 v. Chr. liet hij een enorme obelisk van de Egyptische farao Ramses II verschepen.[27] Augustus plaatste deze prominent in het midden van de renbaan, de scheiding waar de paard en wagens hun rondes omheen reden. In een inscriptie op de obelisk maakte hij duidelijk dat hij Egypte had terugveroverd en als het ware weer teruggaf aan het Romeinse volk.[28] Het feit dat hij een oeroud symbool uit Egypte (dertiende eeuw v. Chr.) van bijna 24 meter helemaal naar Rome kon verschepen, was al een ideologische boodschap op zich-

In theorie kon Augustus in zijn "skybox" samen met de goden naar de wagenrennen kijken

27 CIL 6.701. Humphrey, *Roman Circuses,* 270.

28 Ibidem.

zelf. Latere keizers lieten ook geregeld obelisken uit Egypte verslepen of Romeinse kopieën maken.

In de overgangsperiode van de Republiek naar de Keizertijd schoten de permanente entertainmentgebouwen als paddenstoelen uit de grond. De Griekse geograaf Strabo (64 v. Chr. - 19 n. Chr.) beschreef precies in deze periode wat het nieuwe stadsbeeld van Rome op hem voor indruk achterliet:

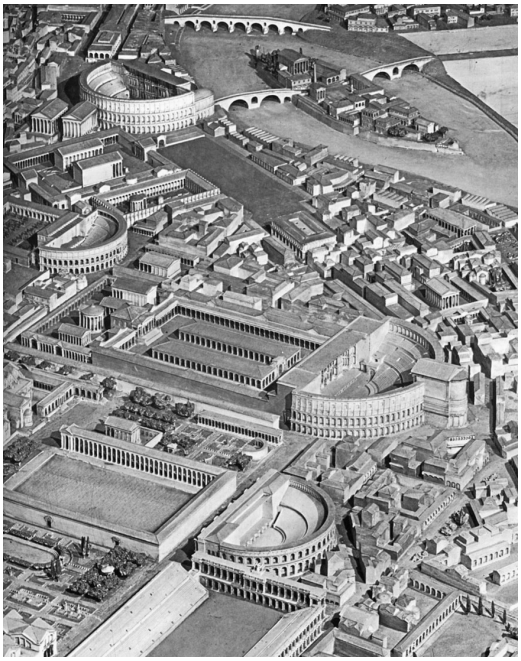

Een schaalmodel van Rome uit de vroege Keizertijd dat een indruk geeft van de verschillende entertainment gebouwen. Bron: http://www.theaterofpompey.com/auditorium/imagines/postantique/model_candt.shtm

"We may remark, that the ancients, occupied with greater and more necessary concerns, paid but little attention to the beautifying of Rome. But their successors, and especially those of our own day (…) have at the same time embellished the city with numerous and splendid objects. Pompey, divus Cæsar, and Augustus (…) have surpassed all others in their zeal and munificence in these decorations. (…) Near to this marvelous plain (Circus Maximus) is another surrounded with columns, sacred groves, three theatres, an amphitheatre, and superb temples in close contiguity to each other; and so magnificent, that it would seem idle to describe the rest of the city after it."[29]

Augustus monopoliseerde als keizer het recht om entertainment te organiseren. De keizers na hem waren zich ervan bewust dat het volk voor een groot deel tevreden gehouden kon worden door hen te voorzien in "brood en spelen".[30] Het

29 Strabo, *Geographica*, (vertaling: H.C. Hamilton, George Bell & Sons, London 1903) 5.3.8.

30 Juvenal, *Satiren*, 10, 80-81.

aanbod van vermaak en de permanente huisvesting ervan bleef enkele eeuwen doorgroeien. Een mooi voorbeeld daarvan is het Colosseum dat in 80 na Christus werd geopend door keizer Titus. Bijna 2000 jaar later imponeert het grootste amfitheater van het Romeinse Rijk nog elke dag duizenden toeristen.

Conclusie

Entertainment ontwikkelde zich in een geleidelijk en langdurig proces. De religieuze oorsprong ervan verdween steeds meer naar de achtergrond en in politiek opzicht werd volksvermaak steeds belangrijker. De aristocratische bestuurders in de Romeinse Republiek gebruikten de organisatie van entertainment om hun zichtbaarheid, status en rijkdom te etaleren. Vermaak werd op die manier een middel om politieke invloed te verkrijgen bij het volk. De hevige competitie binnen de elite zorgde ervoor dat de organisatie van entertainment steeds extremere vormen aannam. De frequentie van entertainment nam toe, de vormen van entertainment werden steeds uitgebreider en ook de tijdelijke gebouwen waarin de spektakels plaatsvonden werden steeds fraaier.

Vanaf de tweede eeuw v. Chr. bouwde de Romeinse en lokale elite steeds meer permanente theaters op het Italische schiereiland. Maar in de stad Rome zelf was dit niet mogelijk door de felle tegenstand van de Senaat. De weerstand van de Senaat is te verklaren vanuit de hoge mate van aristocratische competitie, het feit dat volksvermaak toen al een machtsinstrument was geworden en de conservatieve aard van de aristocratie. Toen de politieke en sociale structuren onder druk kwamen te staan tijdens de crisis van de Republiek, verloor de Senaat langzaam macht aan invloedrijke individuen. Rome had tot dan toe nog niet het culturele aanzicht van een hoofdstad van een enorm rijk, omdat door bovengenoemde invloeden permanente publieke gebouwen in Rome nauwelijks gebouwd konden worden. In de overgangsfase van de Republiek naar het Keizerrijk veranderde dit in een relatief korte tijd. De individuen die vochten om de macht gebruikten entertainment als één van de middelen om propaganda te voeren. Vanaf 55 v. Chr. schoten de permanente entertainmentgebouwen in Rome als paddenstoelen uit de grond en de Senaat was niet meer in staat om er een stokje voor te steken. Entertainment werd vanaf het begin van de Republiek geleidelijk aan steeds meer als propagandamiddel ingezet en in de overgangsperiode van de Republiek naar de Keizertijd kwam dit in Rome tot een hoogtepunt.

Elke keer dat duizenden toeschouwers naar het populaire vermaak trokken, deden zij verschillende indrukken op die vol zaten met propagandistische boodschappen van de organisatoren. Aan de ene kant was het publiek on-

der de indruk van de organisatie van het entertainment, de vele gladiatoren, wagenrenners en wilde dieren uit alle windstreken. Aan de andere kant werd het publiek bij elk bezoek weer geïmponeerd door de architectuur en omvang van de permanente entertainmentgebouwen. Bestuurders uit de Republiek en later de keizers gebruikten vermaak om ideologische boodschappen over te brengen aan de toeschouwers en om reclame te maken voor zichzelf. Wie vandaag de dag een bezoek brengt aan het Colosseum kan begrijpen hoe effectief propaganda door middel van entertainment moet zijn geweest.<<

David van Alten is vijfdejaarsstudent Geschiedenis en in het bijzonder geïnteresseerd in de Oudheid en cultuurgeschiedenis. Hij doet momenteel de Research Master 'Ancient Studies' aan de Universiteit Utrecht. Dit artikel kwam voort uit zijn scriptie voor Onderzoeksseminar III 'Urbs Roma', waarin hij de ontwikkeling van Romeinse entertainmentgebouwen onderzocht.

De Passie van… Lars Behrisch

“Geschiedenis is geen rocket science”

Gidi Pols en Léjon Saarloos

Wat hebben kerken, criminaliteit, statistiek en diaspora met elkaar te maken? De leek zou het niet weten, maar Lars Behrisch kan de vier uiteenlopende onderwerpen wél onder een noemer scharen. Het onderzoek van Behrisch is al even veelzijdig als zijn academische loopbaan, die hem uit Duitsland, via Utrecht, naar Lyon en weer terug naar de Domstad heeft gesleurd. Deze Beierse natuurliefhebber houdt naast historische structuren van muziek en bier drinken met vrienden. Als hij geen historicus zou zijn geworden, leek een baan als Antarctisch ontdekker hem wel wat.

Gelukkig is dat laatste niet het geval en doceert Behrisch aan onze universiteit. “Lesgeven in Nederland is veel intensiever dan in Duitsland. Studenten lezen meer en er is veel ruimte voor discussie,” merkt hij goedkeurend op. “Zo wordt je als docent gedwongen om buiten je eigen specialisatie te blijven kijken.” Waar hij dan gespecialiseerd in is? In kerk-, stads-, criminaliteitsgeschiedenis en de geschiedenis van de statistiek. Binnen deze onderwerpen interesseert Lars Behrisch zich mateloos voor de grotere kwestie van modernisering. “Wat ik ook onderzoek, ik kom steeds terug bij dezelfde vraag: wat heeft Europa, en daarna de rest van de wereld, er toe aangezet om zich met een enorme versnelling te rationaliseren op economisch, sociaal en politiek gebied?” De manier om deze vraag te beantwoorden is, volgens hem, door te balanceren op de dunne lijn tussen een analyse van structuren en de rol van chaos in het verleden.

Lars Behrisch

Behrisch is dus een man van het midden. Toch zijn het vooral de structuralisten in de academische wereld die zijn bewondering krijgen. Zo noemt hij naast Max Weber ook Theda Skocpol en zijn PhD-begeleider Heinz Schilling. Waar de meeste academici die hij bewondert zich sterk aan de structurele kant bevinden, weet Schilling structuur en agency met elkaar te combineren. Dit is ook iets wat Behrisch in zijn onderzoek nastreeft.

Natuur- en muziekliefhebber

Sinds 2009 is Lars Behrisch verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij heeft zijn opleiding echter in Duitsland genoten. Vanuit deze achtergrond is het natuurlijk verleidelijk om hem te vragen naar zijn opvattingen over Nederlanders en de Nederlandse universiteit. Hier gaat hij graag op in. “Op Duitse universiteiten zijn er wekelijkse avondseminars waarbij onderzoekers hun bevindingen presenteren en ter discussie stellen. In Nederland is zoiets ondenk-

baar; mensen moeten om zes uur thuis zijn voor hun prakkie." Volgens Behrisch is dit een uiting van een grotere tekortkoming van de Nederlander: als de agenda vol is, past er niets meer bij. Hij mist hierdoor wat spontaniteit bij de Nederlanders; een ongepland biertje zit er bij drukke academici vaak niet in. "Nederlanders raken bijna in paniek als bijvoorbeeld een tennisvriendin buiten het tennis wil afspreken." Vrienden zijn vrienden, collega's blijven collega's en dat vindt Behrisch jammer.

Toch heeft hij geen hekel aan Nederland. De mensen zijn aardig en ook met het landschap is hij meer dan tevreden. Hoewel hij tussen de bergen is opgegroeid, kan hij ook genieten van het Castricumse strand. Behrisch is een echt natuurmens: "Ik ben enorm gefascineerd door de natuur. Ik zou graag ontdekkingsreiziger zijn; als eerste mens op een bergtop staan lijkt me geweldig. Maar omdat bijna alles al gedaan of ontdekt is, zou ik me op andere uitdagingen moeten storten." Grinnikend suggereert hij, "bijvoorbeeld het doorkruisen van de Zuidpool zonder kleren aan."

De grote tekortkoming van de Nederlander: een ongepland biertje zit er bij drukke academici vaak niet in

Gelukkig vermaakt Behrisch zich in zijn woonplaats Amsterdam ook wel. Vanwege zijn voorliefde voor muziek is hij een geziene gast in het Concertgebouw. Hij luistert allerlei soorten muziek. Jacco Pekelder, die toevallig even aanwezig was, typeerde Behrisch' muzieksmaak grappend als "van Rock tot Ba-Rock". Behrisch heeft vanuit zijn nieuwsgierige aard op het punt gestaan om zich verder te verdiepen in de muziek, maar heeft zichzelf hierin toch maar tegengehouden: "Ik vind het heerlijk om te luisteren en wil er niet te academisch over doen."

Dezelfde nieuwsgierigheid gaf aanleiding tot de eerder genoemde academische veelzijdigheid. De verschillende onderwerpen die Behrisch behandelt zijn zowel een afspiegeling van zijn nieuwsgierigheid als van zijn ongeduld. "Ik ben jaloers op mensen die zich hun hele carrière op een onderwerp kunnen toespitsen." Een andere reden voor de verschillende onderwerpen in zijn publicaties is de opbouw van de Duitse universiteitsstructuur. Promoveren is daar niet genoeg, een academicus moet ook habiliteren over een ander onderwerp. Dat wil zeggen dat een academicus na zijn dissertatie niet alleen moet bewijzen dat hij het nog kan, maar vooral dat hij een nog betere academicus is geworden. Behrisch' laatste boek over het gebruik van statistiek in de

geschiedenis is zijn poging om te habiliteren. Omdat veel tijd in Utrecht op gaat aan doceren, was hij blij dat hij het afgelopen collegejaar een research fellowship aan kon gaan in Lyon, zodat hij zich volledig op zijn onderzoek kon richten.

Nu dit boek af is vroegen we Behrisch naar de toekomst van de geschiedwetenschap. Ondanks dat hij de *cultural turn* zelf meemaakte, heeft dit hem niet volledig getekend als historicus. Hij ziet de turn meer als een toevoeging dan een echte omslag. In zijn werk houdt hij dan ook niet vast aan een enkele methode. Een nieuwe turn in de toekomst ziet hij niet zo snel gebeuren. Daarvoor is de huidige geschiedwetenschap te gefragmenteerd. "Ik ben op sommige punten pessimistisch. Er zijn te veel specialisaties en te veel publicaties waardoor niemand meer het overzicht kan bewaren." Hierna confronteerden we hem met het feit dat naast academici ook niet-academici publiceren over geschiedenis. Zo wordt de stroom aan publicaties nog verder vergroot. Volgens Behrisch is dat geen negatieve tendens. "Ik geloof er niet in dat de academie een kennismonopolie zou moeten hebben, geschiedenis is geen rocket science. Iedereen kan de archieven induiken en onderzoek doen." Natuurlijk gelooft hij wel in het bestaan van specialisten. Bovendien vindt hij dat het publiek altijd in het oog moet worden gehouden. Geschiedenis moet leesbaar zijn voor iedereen. Behrisch gelooft ondanks alle kritiek hierop dat we wel degelijk kunnen leren van het verleden en dat een zekere mate van kennis over het verleden bij kan dragen aan het behouden van democratie en een rationele samenleving. Met dit statement sluit hij het interview af.<<

CV

- 1992-1998 MA in Geschiedenis, Russisch en Islamstudies aan de Humboldt-Universiteit en de Universiteit Hamburg

- 1998-2002 PhD in Vroegmoderne Geschiedenis aan de Humboldt-Universiteit Berlijn

- 2002-2009 Research fellow aan de Universiteit Bielefeld

- 2009-heden Universitair Docent Politieke Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht

ARTIKEL

De ‘andere vrouwen’ in de Republiek

De rol van *vivandières* in het Franse leger

Sjoerd Idzerda

In het Franse revolutionaire leger zaten niet alleen mannen, maar ook vrouwen. Deze zogenaamde *vivandières* speelden zelfs een zeer belangrijke rol, aangezien zij zorg droegen voor de voedselvoorziening van de soldaten. De geschiedenis van deze vrouwen schijnt een heel ander licht op de gegeneraliseerde positie van ‘de’ vrouw in de geschiedschrijving. Dit artikel biedt je een kijkje in de keuken van de Franse revolutionaire vrouwen.

De Franse sociaalhistoricus Georges Duby heeft samen met vele andere auteurs een reeks boeken gepubliceerd, getiteld *De geschiedenis van de vrouw*.[1] In deze bundels wordt de geschiedenis van 'de vrouw' van de klassieke oudheid tot aan de twintigste eeuw beschreven. Zoals de titel aangeeft wordt hierin sterk gegeneraliseerd: volgens de auteurs bestaat er een typische, 'normatieve' vrouw over wie geschiedenis kan worden geschreven. De Franse historica Dominique Godineau stelt in een van deze werken dat vrouwen zich in de periode van de Franse Revolutie behoorden te gedragen als zogenaamde 'republikeinse moeders'. Hiermee bedoelt zij dat vrouwen thuis voor het gezin en voor de republiek dienden te zorgen. Vrouwen hadden in deze periode geen politieke rechten, maar moesten wel van algemeen nut zijn voor de samenleving.[2]

In theorie waren vrouwen gelijk aan mannen en vrij – dus niet aan huis gekluisterd – onder het motto van vrijheid, gelijkheid en broederschap. In de praktijk lag dat echter anders. Alle vrouwen verworven hun burgerrechten door het huwelijk met een man. Omdat er ook ongetrouwde vrouwen waren en vrouwen wiens rol anders was dan die van de republikeinse moeder, kan er niet gesproken worden van 'de vrouw'.

Tot de laatstgenoemde categorie vrouwen behoorden bijvoorbeeld de *vivandières*. Dit was de naam voor vrouwen die met het leger meereisden, onder andere naar Rusland in 1812. Het zal blijken dat *vivandières* eenzelfde soort zorgdragende taak kregen als andere vrouwen in de maatschappij. Maar hoe werd die in het leger ingevuld? En waarom konden deze groep vrouwen wel een officiële positie daarin krijgen en de andere niet?

De vrouw als republikeinse moeder

Tegenwoordig wordt het normaal gevonden dat vrouwen dienstdoen in het leger. Rond 1800 was dit absoluut niet het geval. Vrouwen waren over het algemeen niet welkom in de Franse legers – behalve de *vivandières*. Wat maakte hen anders dan de andere vrouwen?

Hun taak was het zorg dragen voor de soldaten in een eenheid, door het verzamelen en verkopen van voedsel en het doen van de was. In het *ancien régime* waren *vivandières* vrouwen die getrouwd waren met de *vivandier*. Een *vivandier* was een normale soldaat die

1 Een onderdeel van deze reeks was: Georges Duby en Michelle Perrot, *De geschiedenis van de vrouw: de negentiende eeuw* (Amsterdam 1993) 23.

2 Dominique Godineau, 'Aan beide zijden van de Atlantische oceaan: vrouwen tijdens de revolutie', in: Georges Duby en Michelle Perrot, *De geschiedenis van de vrouw: de negentiende eeuw* (Amsterdam 1993) 23.

verantwoordelijk was voor de organisatie en distributie van voedsel. In het leger was hij de enige die het recht kreeg te trouwen. Zijn vrouw werd automatisch een *vivandière*.[3] *Vivandières* waren echter slechts 'de vrouw van' de *vivandier*, zij verkregen hun recht van bestaan in het leger via hun mannen. Ondanks dat de *vivandier* weinig tijd had om zijn verantwoordelijke functie te vervullen (aangezien hij naast deze functie ook nog zijn werkzaamheden moest verrichten als soldaat), droeg hij officieel nog steeds de verantwoordelijkheid voor de voedselvoorziening. In de praktijk betekende dit dat de *vivandière* vrijwel al het fysieke werk op zich nam, terwijl de *vivandier* er met de opbrengst en de eer vandoor ging. Het leger leek misbruik te hebben gemaakt van de vrouwen die *vivandières* werden.[4]

De positie van de *vivandière* komt in deze periode redelijk overeen met de karakterisering van de vrouw als republikeinse moeder door Godineau. Zij moest zorg dragen voor de soldaten in haar eenheid ('de vrouw' voor haar gezin en 'de maatschappij') en was afhankelijk van het huwelijk met haar man. De Franse Revolutie zou hier echter verandering in brengen. Door verschillende hervormingen en wetten die hieruit voortkwamen, was de *vivandière* niet meer slechts 'de vrouw van', maar werd ze een op zichzelf staande en ondernemende vrouw.

Zij was de enige vrouw die officieel toe mocht treden in een samenleving die gedomineerd werd door mannen

Dit had vooral te maken met militaire hervormingen. De opbouw van het revolutionaire leger verschilde wezenlijk van de Koninklijke legers van het *ancien régime*. De nieuwe legers bestonden vooral uit vrijwillige soldaten en de officieren waren niet meer van adel. Het leger was verlost van de ongedisciplineerde soldaten uit het *ancien régime* en van de egoïstische officieren, maar ook van de *vivandiers*.[5] De functie van *vivandière* daarentegen bleef wel bestaan. De voorwaarde dat ze getrouwd diende te zijn met een soldaat bleef hetzelfde, maar ze kon zelf de opbrengsten van haar verkoop houden en zij ontving nu ook de eer.

Soldatenhuwelijken kwamen in deze periode echter veel vaker voor

3 Alain Pigeard, *L'armee Napoléonienne* (Curandéra 1993) 627.

4 Thomas Cardoza, *Intrepid Women, cantinières and vivandières of the French army* (Bloomington 2010) 16-17.

5 Cardoza, *Intrepid Women*, 71.

Ook Marianne, het symbool van de Franse Revoluties, was een 'andere vrouw'. La Liberté guidant le peuple *(1830) van Eugène Delacroix.*

omdat vanaf 1792 elke soldaat een vrouw mocht huwen. De functie van *vivandière* werd dus minder bijzonder. Tenminste, tot 30 april 1793. Op deze dag kwam er een wet tot stand waarin bepaald werd dat er een maximaal aantal vrouwen (lees: *vivandières*) per bataljon werd toegestaan. In de praktijk betekende dit dat de officieren van een bataljon nu bepaalden hoeveel *vivandières* er welkom waren. Alle vrouwen die zij overbodig bevonden, stuurden ze naar huis. Vanaf dit moment waren de vrouwen in de legerrbataljons geen 'normale' vrouwen meer, maar kregen ze een officiële status als *vivandière*. Ondanks dat misschien alle vrouwen gebonden waren aan een ideaal van republikeinse moeder, zoals Godineau stelt, kregen maar een paar vrouwen het privilege om *vivandière* te worden. Zij was nu officieel de 'andere' vrouw in de samenleving.

Een breuk in de samenleving

Op 23 augustus 1793 werd de *levée en masse* (massale dienstplicht) ingevoerd.

Hiermee werden alle ongetrouwde mannen tussen de achttien en vijfentwintig jaar opgeroepen dienst te nemen in het leger. Getrouwde mannen en mannen die buiten de leeftijdscategorie vielen, kregen de taak om in wapenfabrieken te werken; vrouwen moesten uniformen naaien en zorgen voor de zieken en gewonden.[6] Vanaf dit moment waren *vivandières* dus de enige vrouwen in het leger van een gemilitariseerde samenleving.

Men kan een duidelijk onderscheid maken tussen de vrouwen aan het thuisfront, die als 'republikeinse moeders' zorg droegen voor het leger (met het maken van uniformen etc.) en de *vivandières,* die zich binnen de organisatie van het leger bevonden. Volgens de militair theoreticus Carl von Clausewitz ontstond er tijdens de revolutie een breuk in de Franse maatschappij tussen de burgerlijke samenleving (die in dienst stond van het leger), de staat en het leger zelf.[7] Men kan dus met recht zeggen dat *vivandières* 'anders' waren, zij leefden immers in een 'andere' samenleving.

De gehele Franse samenleving diende zich in te zetten voor oorlog, terwijl slechts een klein deel van de vrouwen zich ook daadwerkelijk in deze oorlog mocht storten. Het Franse leger telde in 1793 ruim 450.000 soldaten. Daarvan hebben er waarschijnlijk ongeveer vijfduizend een vrouw gehad die gerechtigd was *vivandière* te zijn en dus meeging met het leger.[8]

Op het moment van de *levée en masse*, toen vrijwel de gehele samenleving zich ten dienst moest stellen van het leger, ontstond er een breuk tussen de vrouwen aan het thuisfront ('de normatieve vrouw') en de vijfduizend *vivandières*. Waar *vivandières* in het *ancien régime* nog een 'hulpje' van de *vivandier* waren, konden zij nu zelf kiezen met wie zij trouwden en kregen zij een eigen functie in het leger. Haar juridische positie werd per wet en dus officieel bepaald. Het contrast tussen de Republikeinse moeder en de gemilitariseerde *vivandière* had niet groter kunnen zijn.

Hervormingen onder Napoleon

De wet uit 1793 is zowel in 1800 als in 1807 veranderd, beide keren door Napoleon. Deze pleegde in 1799 een staatsgreep en werd leider van Frankrijk, waarbij hij zichzelf 'eerste consul' noemde. Na de hervorming van 1800 werd er geen onderscheid meer gemaakt

6 Pigeard, *L'armee Napoléonienne,* 494.

7 Patrick Dassen en Petra Groen, V*an de barricaden naar de loopgraven oorlog en samenleving in Europa, 1789-1918* (Amsterdam 2008) 16.

8 Auguste Richard, Ernest Flammarion*, Cantinieres et vivandières francaises* (Parijs 1897) 53; Alain Pigeard, *L'armee Napoléonienne* (Curandéra 1993) 494.

tussen *blanchiseusses* (wasvrouwen) en *vivandières*. Zij zouden in het vervolg doorgaan onder de naam *cantinière*. Om verwarring te voorkomen zal ik echter de term *vivandières* blijven hanteren.

Het contrast tussen de Republikeinse moeder en de gemilitariseerde vivandiere had niet groter kunnen zijn

In dezelfde hervorming werd besloten dat er nog maar vier *vivandières* per bataljon mochten zijn. In 1807 werd dit aantal verlaagd naar twee. Er waren dus aanzienlijk minder *vivandières* aanwezig in het Franse leger dat naar Rusland trok in 1812 dan in het revolutionaire leger van 1793: slechts twee mannen per bataljon (een bataljon telde 840 soldaten) hadden een *vivandière*vrouw.[9]

Hoewel het aantal *vivandières* onder Napoleon sterk werd verminderd, werd de functie op zich nooit afgeschaft. *Vivandières* kwamen namelijk goed van pas om de voedselvoorziening te regelen. Al vanaf 1793 speelden ze een belangrijke rol in de bevoorrading van de bataljons, wat verband houdt met de logistieke tactiek van de Franse revolutionairen. Deze tactiek was erop gericht om zo min mogelijk middelen mee te nemen en te leven van het land, in plaats van een hele karavaan aan logge karren mee te slepen die de opmars op kon houden. Het leger kon zich zo sneller voortbewegen en de *vivandières* speelden hierin een belangrijke rol. Soldaten konden zich namelijk richten op het oorlogvoeren terwijl de *vivandières* de voorraden verzamelden om deze door te verkopen aan de soldaten.

Gezien deze verdeling van de taken lijkt het onlogisch dat Napoleon het aantal *vivandières* verminderde. Dit heeft te maken met de enorme ambitie van Napoleon om Europa te veroveren met snel marcherende legers. Napoleons soldaten kregen de bijnaam *grognards* (grommers), omdat ze zoveel klaagden over de lange marsen. "De keizer heeft een nieuwe manier gevonden om oorlog te voeren, hij gebruikt onze benen in plaats van onze bajonetten".[10] Om zo snel mogelijk te zijn, mochten Franse soldaten alleen maar meenemen wat van uiterst belang was. Het voorttrekken van een kar was in de ogen van Napoleon een vertraging voor het leger. Napoleon nam daarom ook nooit tenten mee voor zijn manschappen: de karren om de tenten mee te vervoeren zouden achter komen te liggen op het leger. Daarnaast duurde het te lang om

9 Pigeard, *L'armee Napoléonienne,* 500.

10 Geoffrey Wawro, *Warfare and society in Europe, 1792-1914* (London 2003) 10.

telkens een kamp op te bouwen. Ook de *vivandières* pasten niet in dit plaatje. Zij hadden vaak een kar bij zich waarin ze de voorraden vervoerden. Om sneller te kunnen zijn eiste Napoleon in de hervorming van 1807 dan ook dat één van de twee *vivandières* een paard had en de andere een kar.

Toch kon hij niet ontkennen dat hij de *vivandières* nodig had. De pure noodzaak om de soldaten van voedsel te blijven voorzien heeft ertoe geleid dat de functie van *vivandière* bleef bestaan. Waar de *vivandière* in het *ancien régime* slechts een hulpje was van de *vivandier*, kreeg zij een officiële functie in de Franse Revolutie. Napoleon vond dat ze een last was voor het leger, maar kon niet ontkennen dat hij de *vivandières* nodig had om zijn legers goed te kunnen laten functioneren. Dit laat het belang van *vivandières* duidelijk zien. Ondanks de onwil overwon haar functionaliteit. Hiermee wordt haar bijzondere positie nogmaals benadrukt. Het lag niet voor de hand dat *vivandières* dienst deden, maar de militaire noodzaak liet dit toe.

'De vrouw' bestaat niet

De twee *vivandières* die na 1807 per bataljon overbleven, waren niet zomaar vrouwen. Zij hadden de keuring van Napoleon zelf overleefd. Ze leefden samen met de soldaten en trotseerden daarmee het oorlogsgevaar en de barre omstandigheden tijdens het marcheren, anders dan de vrouwen aan het thuisfront. Tegelijkertijd kreeg zij als vrouw de taak om voedsel te verzamelen en te verkopen, waarmee ze overigens goed geld verdiende. Kortom: haar leven is niet te vergelijken met dat van een vrouw in Parijs die ver weg van de oorlog als 'republikeinse' moeder voor het gezin zorgde.

'De typische vrouw' in de geschiedenis bestaat niet en de *vivandières* laten dat zien in de periode van de Franse Revolutie. De bundel van Duby had beter 'De geschiedenis van vrouwen' kunnen heten, in het meervoud dus. Dit artikel handelt niet over de individuele uitzonderingen zoals Mata Hari, maar over een hele afzonderlijke groep vrouwen in een westerse, militaristische samenleving. Uitzonderlijk in dit geval is dat de *vivandière* zich volgens de wet in het leger mocht bevinden. Zij was de enige vrouw die officieel toe mocht treden in een samenleving die gedomineerd werd door mannen. Terwijl de 'republikeinse moeder' in Frankrijk daarnaast haar titel tegen haar wil kreeg opgedrukt, kon de *vivandière* haar titel uit vrije wil dragen, mits haar huwelijk dat toeliet. Het grootste deel van de normatieve Franse vrouwen was hiermee gebonden aan een burgerlijkheidsideaal, maar de *vivandières* konden hier middels de wet aan ontsnappen. De werkzaamheden van beide groepen vrouwen kwamen grotendeels overeen, maar de juridische positie verschilde. Zelfs per wet blijkt

dat we niet kunnen spreken over dé vrouw in de geschiedenis.<<

Sjoerd Idzerda (21) is masterstudent militaire geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn interesses liggen vooral bij de militaire geschiedenis van de vroegmoderne tijd (tot aan 1815). Dit artikel is voortgekomen uit zijn bachelorscriptie, die hij schreef voor Onderzoeksseminar III Angel in the House aan de Universiteit Utrecht.

ARTIKEL

De klassenstrijd in Utrecht

De strijd van de Muurkrant tegen kapitalistische uitbuiting in de Domstad

Judith Lize

De jaren zeventig in Nederland kunnen worden gezien als een linkse periode. Sociale bewegingen streden tegen het onrecht van de kapitalistische maatschappij. Ook Utrecht kende zulke bewegingen, zoals De Muurkrant. Deze beweging publiceerde gedurende dit linkse decennium enorme posters om de kapitalistische onderdrukking en uitbuiting in Utrecht bloot te leggen. Een belangrijk punt van protest was de bouw van het 'kapitalistische bolwerk' Hoog Catharijne. Dit artikel analyseert de strijdwijze van de Muurkrant en schijnt licht op een bewogen stuk geschiedenis van de Domstad.

Verhalen uit de Amsterdamse sociale geschiedenis van de jaren zeventig kennen we allemaal. Waren het niet de buurten Kattenburg en de Nieuwmarktbuurt waar de Amsterdamse kraakbeweging opbloeide en volwassen werd? En had deze kraakbeweging niet haar wortels in het Wittenhuizenplan van de wereldberoemde Provo's uit de jaren zestig? Ook staat de leus van het beruchte kroningsoproer in 1980 - "Geen woning geen kroning!" - wellicht nog velen in het geheugen gegrift.

Een artikel over den Uyl en Karl Marx uit de Muurkrant van mei 1983

Niet alleen Amsterdam, maar ook Utrecht kende in de jaren zeventig een zeer bewogen periode. Zo ontstond er aan het eind van de jaren zestig een kraakbeweging die streed tegen de leegstand van bewoonbare huizen.[1] Met name de verpaupering van de Stationsbuurt wekte grote verontwaardiging onder de Utrechtse bevolking. Deze buurt stond een tijdlang leeg in afwachting van de komst van het winkelcentrum Hoog Catharijne dat in 1973 haar poorten opende. Eén van de sociale bewegingen die luidkeels protesteerde tegen de komst van het winkelcentrum was de Utrechtse Muurkrant.

De Muurkrant zag de komst van Hoog Catharijne als één van de vele aanwijzingen voor het feit dat de gemeente niet handelde in het belang van de Utrechtse burger. De Muurkrant was een marxistisch georiënteerde sociale beweging die ernaar streefde om mensen bewust te maken van de uitbuitende werking van de instituties van de Nederlandse samenleving. Om de Utrechtse bevolking de ogen te openen voor deze uitbuiting produceerde men elke week - in navolging van de Chinese muurkranten ten tijde van de Culturele Revolutie - een levensgrote papieren poster. De Muurkrant werd gedurende de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig overal op de Utrechtse muren geplakt en bevatte nieuws over vermeend onrecht en sociale misstan-

1 M. Sennef, Krakers en beleidsmakers. Kraakbeweging en gemeentebeleid in Utrecht van 1970 tot 1988. (Doctoraalscriptie, Utrecht 1997) 32.

den in de samenleving. Diegenen die verantwoordelijk werden gehouden voor deze misstanden werden vaak met naam en toenaam genoemd. Hiermee hoopten de makers van de Muurkrant een einde te maken aan het onrecht in de Utrechtse samenleving.[2]

Naast de inhoud van de artikelen was ook de vorm waarin deze gegoten werd interessant. De Utrechtse Muurkrant was een zeer bekend fenomeen in Utrecht. Zelfs dertig jaar na de laatste druk in 1983 weten veel van de oudere Utrechtse burgers nog waar de Muurkrant precies tegen protesteerde. Hoe is deze zeggingskracht van de Muurkrant te verklaren? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het interessant om naar de frames te kijken die de makers van de Muurkrant gebruikten om hun boodschap aan de man te brengen.[3]

De bouw van een modern winkelcentrum

De komst van het grootschalige winkelcentrum Hoog Catharijne was een gevolg van de gemeentelijke stedenbouwkundige plannen van de jaren vijftig en zestig. Net als in de rest van het land had de stillegging van de woningbouw tijdens de Duitse bezetting geleid tot een nijpende woningnood in de stad. Daar kwam bij dat de bevolking explosief groeide als gevolg van de naoorlogse geboortegolf en de toenemende studentenaantallen. In 1954 kreeg Utrecht dan ook grondgebied toegewezen van de gemeenten Maartensdijk, Houten, De Bilt, Zuilen, Oudenrijn en Jutphaas. Het grondgebied van Utrecht verdubbelde met deze uitbreidingen en hiermee kreeg de stad ruimte voor de bouw van nieuwe woonwijken.[4]

Vanuit een rationeel stedenbouwkundig ideaal verrezen er gedurende de jaren vijftig en zestig uitgestrekte nieuwbouwwijken, zoals Hoograven, Kanaleneiland en Overvecht.[5] Door deze concentratie van bouwactiviteiten in de buitenwijken was er echter weinig aandacht voor de ontwikkeling van het centrum van Utrecht. Men ging er vanuit dat het aantal woningen in de binnenstad zou teruglopen door de bouw van de woonwijken buiten het centrum en de uitbreiding van het aantal kantoren in de binnenstad. In de loop van de jaren zestig groeide echter het besef dat ook de binnenstad aanpassingen nodig

2 H. Buiter, *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart in Nederland* (Utrecht 1993) 74.

3 R. M. Entman, 'Framing: Toward a Clarification of a Fractured Paradigm', *Journal of Communication autumn* (1992) 52-53.

4 R.E. de Bruin (ed.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 14.

5 De Bruin, *Een paradijs vol weelde*, 476-480.

had.[6]

De gemeente wees het plan van bouwbedrijf Bredero aan als leidend principe voor de herstructurering van de binnenstad. In dit plan stond de bouw van een grootschalig winkelcentrum rondom het stationsgebied van Utrecht centraal, de bouw van Hoog Catharijne.[7] Om de oude binnenstad goed bereikbaar te maken werd er een grootschalige verkeersdoorbraak gepland door Bredero. Hiervoor zou de demping van een aantal singels noodzakelijk zijn.[8] Om ruimte voor het winkelcentrum te maken zou bovendien de negentiende-eeuwse Stationswijk worden gesloopt.

Voor veel Utrechtse oppositionele groeperingen stond Hoog Catharijne symbool voor de kapitalistische consumptiemaatschappij

Onder de Utrechtse bevolking bestond er veel protest tegen de bouw van Hoog Catharijne. Met de sloop van de negentiende-eeuwse Stationswijk en de demping van de singels verdween immers een vertrouwd stadsbeeld.[9] Bovendien kwam de Stationsbuurt een aantal jaar leeg te staan in afwachting van de sloop – iets dat niet te rechtvaardigen leek in een tijd van heersende woningsnood.[10] De kleine middenstand was ook niet blij met de bouw van het Hoog Catharijne, gezien het feit dat de komst van een grootschalig winkelcentrum een leegloop van de oude binnenstad zou kunnen betekenen.[11] De jaren voor de sloop werd de Stationsbuurt bezet door krakers en jonge bewoners die protesteerden tegen de bouw van Hoog Catharijne en het bouwbedrijf Bredero. Voor veel Utrechtse oppositionele groeperingen stond Hoog Catharijne symbool voor de kapitalistische consumptiemaatschappij.[12]

Protest tegen Hoog Catharijne!

De Muurkrant van 1973 stond vol met artikelen die opriepen tot protest en grootschalige demonstratie tegen de opening van het winkelcentrum op 24 september van datzelfde jaar. “Stadsfront tegen Hoog Catharijne” kopte de Muurkrant van 3 augustus 1973. “Als

6 Buiter, *Hoog Catharijne*, 15-16.

7 Ibidem, 31-52; De Bruin, *Een paradijs vol weelde*, 483-484.

8 Buiter, *Hoog Catharijne*, 21-30.

9 De Bruin, *Een paradijs vol weelde*, 491.

10 Sennef, *Krakers en beleidmakers*, 33.

11 De Bruin, *Een paradijs vol weelde,* 491.

12 Ibidem, 66-75.

Beatrix op 24 september Hoog Katrijn komt openknippen barst de hel los. Want Utrecht is vastbesloten de hoge heren verdere afbraak van de stad te ontnemen", zo stond er in het bericht. De Muurkrant had blijkens dit bericht ook een groot vertrouwen in de opkomst tijdens de geplande demonstratie, want ze verwachtten aansluiting van 'veel andere arbeiderswijken en middenstanders'. Niet alleen linkse fanatiekelingen, maar ook de gewone Utrechtse burger zou dus op 24 september de straat op moeten gaan.

Voor diegenen die nog twijfelden zich aan te sluiten bij de acties werden er in dit artikel genoeg redenen aangereikt om ook te komen protesteren. De komst van Hoog Catharijne zou immers in zijn geheel niet in het belang van de Utrechtse inwoners en middenstanders zijn. De gemeente heeft de belangen van grote concerns als de V&D voor laten gaan – zo beredeneerde de Muurkrant. Bovendien waren er drieduizend woningen gesloopt voor de bouw van het winkelcentrum en de toegangswegen. Ook was er "honderd miljoen" aan belastinggeld in het project gestopt terwijl er aan de noodzakelijke verbetering van de huizen niets was gedaan. Dit was groot sociaal onrecht waar tegen gestreden moest worden!

Toen de opening van Hoog Catharijne achter de rug was, vertaalde de kritiek van de Muurkrant zich in berichten over de ongewenste effecten die het verderfelijke winkelcentrum zou hebben op Utrecht. Dit symbool van de kapitalistische consumptiemaatschappij kon immers nooit een voordelige uitwerking hebben op de stad. In de Muurkrant van 5 oktober 1973 werd gesproken over de gevaarlijke verkeers-

De Muurkrant protesteert tegen de bouw van Hoog Catharijne.

Foto uit de Muurkant van 31 augustus 1973

ituatie die was ontstaan als gevolg van de verkeersdoorbraak in de binnenstad. Kinderen op de basisscholen in de stad konden volgens de Muurkrant door de verkeerstoename nergens meer veilig buitenspelen. Hoe legden de schoolhoofden de onveilige situatie uit aan de kinderen? De Muurkrant berichtte hier maar al te graag over:

> "Het schoolhoofd vertelde de kinderen over het sprookje van de Grote Meneren, die veel Betonnen Gebouwen gingen neerzetten, maar die zich er niet om bekommerden dat alle auto's die daar allemaal naar toe moesten het de kinderen onveilig zouden maken. Bovendien hadden de Grote Meneren al ons geld opgemaakt aan die Betonnen Gebouwen en niks overgelaten voor de veiligheid van kinderen."

Gelukkig werden de kinderen al vroeg op de hoogte gesteld van het corrupte Utrechtse politieke systeem.

De jaren zeventig – Vietnam en de oliecrisis

De Muurkrant streed niet alleen tegen de lokale politiek. Ook de internationale politiek werd flink bekritiseerd. Vanwege de vele artikelen die in de Muurkrant gepubliceerd werden tegen de militaire staatsgreep in Chili, de Vietnamoorlog en het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO, kan de Muurkrant gezien worden als een typisch product van de jaren zeventig. Met de hervatting van de bombardementen in Vietnam door Nixons regering aan het einde van 1972 nam het protest in de Muurkrant een fellere toon aan. "Nixon NAVO Nazi", kopte de Muurkrant in januari 1973 in een artikel. Ook riep de Muurkrant in dit artikel mensen op de Amerikaanse ambassade telefonisch te blokkeren door allen veelvuldig te bellen.

De Muurkrant vergeleek regelmatig de gemeente of de overheid met militaristische, fascistische en dictatoriale regimes

Een ander typerend fenomeen van de jaren zeventig was de oliecrisis van 1973. Toen in 1973 de oliecrisis in Nederland uitbrak als gevolg van een OPEC-boycot, had de Muurkrant weinig tijd nodig om vast te stellen wie voornamelijk profiteerde van deze crisis. De lezer werd hiermee getrakteerd op een staaltje onvervalste Muurkrant logica. "Geoliede ondernemers smoesjes", zo stond er dikgedrukt in de Muurkrant van 16 november 1973. "De ondernemers zeggen: omdat er een olieboycot is moeten we de prijzen ver-

hogen. De regering zegt: omdat er een olieboycot is moeten we de lonen bevriezen. De vakbond zegt: omdat er een olieboycot is, kunnen de lonen maar weinig stijgen, maar er mogen geen ontslagen vallen. Ze dreigen dus met ontslagen als we voor onze lonen gaan knokken." Wederom is de gewone Nederlandse burger het slachtoffer van de uitbuiting van bovenaf. Suggesties dat de oliecrisis in scène zou zijn gezet ten behoeve van de Nederlandse ondernemers vermeed de Muurkrant dan ook niet.

De vorm van de boodschappen

De Muurkrant had veel zeggingskracht en oefende grote invloed uit op de lezers. Hoe komt het dat men zich dertig jaar na dato nog steeds herinnert wat er destijds in de Muurkrant geschreven werd? Het concept framing geeft wetenschappers binnen de sociale wetenschappen en de geesteswetenschappen een handvat om de overtuigingskracht van boodschappen te duiden. Door het gebruik van frames te onderzoeken, is men in staat om op een wetenschappelijke manier te verklaren hoe de interpretatie van informatie kan worden gestuurd. Binnen de media- en communicatiewetenschappen heeft men in nieuwsberichten vijf frames gevonden die journalisten gebruiken om het nieuws aan de man te brengen.[13] Deze frames zijn het conflict-, verantwoordelijkheid-, moraal-, economische-consequenties-en human-interest-frame.

> In een frame wordt een bepaald aspect van de werkelijkheid benadrukt om zo een bepaalde boodschap aan de lezer te communiceren en de lezer ergens van te overtuigen.

In de Muurkrant werd de verantwoordelijkheid van een probleem of sociaal onrecht veelal bij een instantie, persoon of bij de overheid gelegd. Men maakte dus in andere woorden veelvuldig gebruik van het 'verantwoordelijkheid-frame'. Met name de Utrechtse gemeente moest het ontgelden, met bovenal natuurlijk de kritiek op de bouw van Hoog Catharijne. Maar ook Utrechtse ondernemers, de katholieke kerk, de regering in Den Haag, de onderwijs- en zorginstellingen en het koningshuis werden verantwoordelijk gehouden voor het sociale onrecht in de samenleving. Alle politieke, sociale en economische instituties moesten immers worden gewantrouwd in een kapitalistisch systeem.

Dit wantrouwen ging zelfs zo ver dat

13 H.A. Semetko en P.M. Valkenburg, 'Framing European politics: A content analysis of press and television news', *Journal of Communication spring* (2000) 93-109.

de Muurkrant regelmatig de gemeente of de overheid vergeleek met militaristische, fascistische en dictatoriale regimes. “Moffenstreek tegen Utrechts verzet”, zo kopte de Muurkrant van 9 maart 1973 als reactie op de gemeentelijke inbeslagname van de pers van de Muurkrant eerder dat jaar. En wanneer het bouwbedrijf Bredero een aantal panden in de binnenstad sloopte ten behoeve van de bouw van Hoog Catharijne berichtte de Muurkrant van 4 mei 1973 onder een mistroostige foto van een aantal gesloopte huizen: “Meidagen 1973, bouwbedrijf Bredero bombardeert de binnenstad.”

Ook het leger werd door de Muurkrant gewantrouwd. “Nederlandse Junta op komst?”, zo luidde een kop in de Muurkrant van 26 oktober 1973. “Generaal majoor Kranenburg is het Nederlandse leger aan het klaarstomen voor een rechtse coupe. (…) Hij vindt dat het leger paraat moet zijn [sic] tegen binnenlandse vijanden. Binnenlandse vijanden dat zijn volgens hem ‘extreem linkse mensen uit pacifistische kringen’.” Het leger zou dus een rechtstreeks gevaar zijn voor de Muurkrant.

In het verlengde van het bovenstaande ‘verantwoordelijkheid-frame’ gebruikte men in de Muurkrant ook vaak een ‘persoonlijke-aanval-frame’. De Muurkrant opende vaak de aanval op gemeentepolitici of ondernemers die persoonlijk verantwoordelijk werden gehouden voor sociaal onrecht en misstanden. Vooral PvdA wethouder van Openbare Werken Harteveld en zijn “handlanger”, Brederodirecteur Jan de Vries, moesten het ontgelden. Zo werd in de Muurkrant van 14 september een grote foto van De Vries afgedrukt met in een spreekwolkje de tekst:

> “U bent op zoek naar de oude binnenstad? Tja, die is er niet meer. Ik ben Neerlands grootste stadsvernieler. Mijn vriend Theo Harteveld gaf me de binnenstad cadeau. Leuk speelterrein. Kan ik lekker met mijn sloopkloten zwaaien. Straks ga ik de panden van de door Hoog Catharijne kapot gemaakte winkeliers opkopen. Hahaha.”

Het is de vraag of Harteveld en De Vries de humor van dit bericht konden inzien. Vaak werden binnen het ‘persoonlijke-aanval-frame’ de namen van de verantwoordelijk gehouden personen met hoofdletters en onderstreept afgedrukt en soms werd er ook een telefoonnummer of adres gegeven van de persoon in kwestie. Wat de auteurs precies wilden bereiken met het publiceren van telefoon- en adresgegevens is niet geheel bekend. Wellicht dat sommige van de trouwe lezers wel raad wisten met deze informatie.

Een ander veelvuldig gebruikt frame in de Muurkrant is het ‘conflict-frame’. In dit frame worden twee of meer partijen met conflicterende belangen uitge-

licht. Dat dit frame vaak werd gebruikt in de Muurkrant is niet vreemd gezien het vurige geloof van de makers van de Muurkrant in de klassenstrijd. Uit dit idee vloeit automatisch voort dat verschillende groepen in de samenleving tegenover elkaar komen te staan. Zo zijn de Utrechtse belastingbetalers en wijkbewoners slachtoffer van de gemeentepolitiek, lijden de werknemers onder de ongebreidelde hebzucht van hun werkgevers, worden de leden niet beschermd door hun vakbond en gaan alle wereldburgers gebukt onder het internationaal onderdrukkende kapitalistische systeem. Zoals gezegd schaarde de Muurkrant zich altijd volledig achter de groeperingen die volgens hen werden uitgebuit.

De Muurkrant was vastbesloten ervoor te zorgen dat de onderdrukte klasse de klassenstrijd zou winnen

Naar de oplossing

Wat wilde de Muurkrant bereiken met het publiceren van de berichten? Stelde men in deze krant alleen problemen aan de kaak of werden er ook oplossingen aangereikt? En motiveerde de Muurkrant ook mensen om daadwerkelijk de straat op te gaan? Sociale wetenschappers maken een onderscheid tussen diagnostische, prognostische en motiverende frames in de teksten van sociale bewegingen. Diagnostische frames formuleren en benadrukken een bestaand probleem en geven de lezer een oorzaak die ten grondslag zou liggen aan dit probleem. Prognostische frames geven een mogelijke oplossing voor het probleem. De strategieën en richtlijnen voor actie worden geformuleerd binnen dit frame. Vaak zijn alleen diagnostische en prognostische frames niet toereikend om mensen aan te zetten tot actie en protest. Motiverende frames geven mogelijke participanten extra redenen om mee te doen aan collectieve acties.[14]

De Muurkrant maakte het meest gebruik van het diagnostische frame. De doelstelling van de Muurkrant was voornamelijk gericht op het aankaarten van de sociale misstanden en het onrecht in de samenleving. Daarnaast gebruikte de Muurkrant prognostische frames. Een voorbeeld van de prognostische frames die veel gebruikt werden in de Muurkrant zijn de oproepen om naar wijkvergaderingen te komen, demonstraties bij te wonen, huizen te kraken of te doneren aan het Vietnamees

14 D.A. Snow en R.D. Benford 'Ideology, frame resonance, and participant mobilization', *International Social Movement Research 1* (1988) 197-218.

Medisch Comité. Het motiverende frame werd nagenoeg niet gebruikt in de Muurkrant. Blijkbaar waren de auteurs er niet op gericht om mensen te mobiliseren voor actie of achtten zij de diagnostische en prognostische frames als motiverend genoeg.

Conclusie

Binnen de Muurkrant was men er vast van overtuigd dat de bevolking werd uitgebuit door de politieke, sociale en economische instituties van de samenleving. De exploitatie van de lagere klassen was volgens de beweging een logisch gevolg van het kapitalistische politieke en economische systeem waarin men verkeerde. Er was een klassenstrijd gaande en de Muurkrant was vastbesloten om ervoor te zorgen dat deze strijd zou worden gewonnen door de onderdrukte klasse. Met deze politieke ideologie was de Muurkrant een typisch product van de jaren zeventig – een decennium waarin vele marxistisch georienteerde bewegingen hun hoogtijdagen leken te vieren.

De Muurkrant maakte veelvuldig gebruik van verantwoordelijkheids-, persoonlijke aanval- en conflictframes. Daarbij schrok de Muurkrant er niet voor terug om het Nederlandse politieke bestel te vergelijken met militaristische, fascistische en dictatoriale frames. Ook werden de verantwoordelijk gehouden personen vaak met naam en toenaam op de posters genoemd. De Muurkrant kaartte op deze wijze de sociale misstanden en het onrecht in de samenleving aan.

De Muurkrant was niet de enige sociale beweging die in Utrecht actief was gedurende de jaren zeventig. Bekend is dat er ook in Utrecht sprake was van een bloeiende kraakbeweging. Zoals gezegd is er echter nog zeer weinig onderzoek gedaan naar sociale bewegingen buiten Amsterdam. Dit is jammer, want willen we de jaren zeventig van Nederland echt goed begrijpen, dan zullen ook deze sociale bewegingen in kaart moeten worden gebracht. Hoewel Amsterdam misschien in internationaal opzicht gezichtsbepalend is geweest voor het Nederland van de jaren zestig en zeventig, hebben zich niet alleen in deze stad ontwikkelingen voorgedaan. Volgens de Muurkrant was er immers ook in de rest van Nederland een klassenstrijd gaande.<<

Judith Lize (26) is vierdejaars student TCS, hoofdrichting 'Politieke geschiedenis en internationale betrekkingen'. Dit artikel kwam voort uit haar bachelorscriptie, die ze schreef voor het Onderzoeksseminar III 'Representaties'. Haar interesse ligt bij de geschiedenis voor internationale betrekkingen en de moderne tijd. De jaren zeventig vindt zij in het bijzonder interessant en ziet ze als de opmaat voor de wereld waarin wij nu leven.

Middeleeuwse mosselsoep à la Marietje

Sacha van leeuwen en Milou Wery

Tijdens de Middeleeuwen aten gewone mensen pap uit een grote pan. De rijken tafelden veel uitgebreider, met stukken vlees en allerlei exotische specerijen. Johanna Maria van Winter, oud-hoogleraar middeleeuwse geschiedenis, weet alles over de historische keuken. In Aanzet schotelt zij u een bijzonder gerecht uit het verleden voor.

Wie deze rubriek trouw volgt kan zich een voorstelling maken van het hoge aantal middeleeuwse kookboeken dat Marietje bezit. Dat er uit één kookboek echter al genoeg lekkere en gevarieerde recepten te kiezen vallen, bewijst ze in dit nummer. De bundel *Curye on Inglysch* van Constance B. Hiatt en Sharon Butler bevat recepten waar het hof van koning Richard II (1377-1399) zijn vingers bij aflikte. In onze vorige editie kookten wij hieruit al een zomers dessert. Marietje weet gelukkig ook raad met de donkere maanden: zij selecteerde deze keer een voedzame mosselsoep met kastanjes.

In de 14e eeuw werd aan het Engelse hof gekookt voor een groot, gemêleerd gezelschap: van de koning tot de gasten en het personeel. Wat was er op een winterse dag dan eenvoudiger dan een soep waarop vele variaties mogelijk waren? Dit gerecht, misschien bereid met mosselen uit de monding van de Theems, werd door de aanwezige koks en soepspecialisten in grote kookpotten gemaakt. De koninklijke portie werd gekleurd met een veelvoud aan specerijen en saffraan, terwijl het personeel de sobere versie van de soep nuttigde. Dit is tevens de mosselsoep die ook de mensen buiten het hof konden bereiden.

Het Oud Engels waarin het koninklijke recept, nummer 63 in de katern 'Diversa Cibaria', is opgesteld vereist enige toelichting. De -ȝ dient te worden uitgesproken als de letter -z, en de –þ krijgt een –th klank. Dat maakt dat het aȝijn klinkt als azijn, en þat in de eerste regel klinkt als that. De '&' betekent overigens gewoon 'and'. Hardop lezen helpt! Leuk detail is dat in de vierde en vijfde regel van boven wordt verwezen naar het recept van een oestergerecht (nummer 62 in dezelfde katern).

"A potage þat me clepeþ mule.
Nym potten & let heten in water,
& soþþen let hewen
& grynd am in an morter ase is tovoren ysaid of hoystress,
& do aȝeyn in þe broþ & do þerto god milke of alemauns,
& lye hit wiþ amidone, & let heten chastens,
& don awey clanliche þe hole wiþoutee
& do am þerto al hole; & do þerto comin & peoper & poudre of spece,
& colure wiþ saffren."
Het originele recept

De verschillende producten waarmee en de hoeveelheden waarin dit gerecht gemaakt kan worden, maken het geschikt voor alle mossel liefhebbers. Daarom een aantal tips en tricks van de kenner om u enigszins op weg te helpen.

Een moeilijk woord is 'amidone', verbasterd uit het Latijnse 'amylum', waarvoor een bepaald type spelt werd gebruikt, 'Triticeum Amyleum'. Ge-

lukkig kan spelt tegenwoordig zowel in korrels als in vlokken in groene winkels worden gekocht. Voor dit recept zijn speltvlokken het handigst.

Twee lastige ingrediënten zijn amandelmelk en saffraan. Amandelmelk is echter zeer gemakkelijk te maken door amandelmoes te mengen met water tot er een melkachtige substantie ontstaat. Voor saffraan – een ingrediënt dat het gerecht minder geschikt maakt voor een studentenbudget – geldt het toverwoord doseren. 'Je hoeft niet failliet te gaan aan saffraan,' aldus Marietje. Tot slot de ultieme tip voor de druk bezette mens: gebruik zakjes voorgekookte kastanjes. Deze zijn al uit de schil gehaald, wat een hoop werk en rommel scheelt.

em. prof. jkvr. dr. Johanna Maria van Winter

Ze zijn in Utrecht verkrijgbaar bij De Goey-Koot.

Voor wie wel graag de handen uit de mouwen wil steken biedt koken voor grote groepen uitkomst. Het vervoeren en koken van de mosselen – voor tien personen ruim vijf kilo – vereist de nodige logistieke organisatie. En wie het helemaal bont wil maken kan ook tamme kastanjes gebruiken, welke nog gekookt en uit de schil gehaald dienen te worden. Marietje ziet hier de charme eigenlijk wel van in. 'Bij samen eten hoort toch ook samen koken', klinkt het monter. Zo is het natuurlijk maar net!

Ingrediënten: (voor twee personen)

1500 gram mosselen met schelp
500 gram gekookte tamme kastanjes (te koop bij speciaalzaak De Goey-Koot op de Nobelstraat 22 en Griftstraat 20 te Utrecht)
Azijn
Speltvlokken voor de 'amidone'
Amandelmoes (voor de amandelmelk)
Komijn
Peper
Gemberpoeder
Kaneel
Nootmuskaat
Kruidnagel
Saffraan

Bereiding

Kook de mosselen circa vijf minuten in kokend water. Haal ze vervolgens uit hun schelp, snij ze in stukjes en voeg ze weer toe aan de bouillon. Voor een frisse smaak kun je hieraan een scheut azijn toevoegen. Maak vervolgens amandelmelk (zoals in het artikel beschreven) en voeg hier speltvlokken aan toe. Dit mengsel kan in zijn geheel onder goed roeren bij de mosselen in de pan. Zodra de massa gebonden is voeg je de gekookte kastanjes – hoeveelheid naar eetlust – in hun geheel toe. Breng de soep op smaak met specerijen en kleur het geheel tenslotte met een paar draadjes saffraan.<<

ARTIKEL

Een onvoltooid verleden

Waarom verzoening tussen Japan en Zuid-Korea over de Japanse oorlogsmisdaden uitblijft

Matthijs van der Beek

Oorlogsmisdaden laten diepe sporen na in een samenleving. De Japanse misdaden die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gepleegd liggen nog zeer gevoelig in Zuid-Korea. Zogenaamde 'troostmeisjes' (gedwongen prostituees) en dwangarbeiders eisen genoegdoening, oftewel erkenning voor het leed dat hen is aangedaan. De Japanse staat is echter nauwelijks bereid om slachtoffers tegemoet te komen. Zal er ooit verzoening over deze oorlogsmisdaden plaatsvinden?

Op 14 december 2011 was het weer een drukte van belang voor de ambassade van Japan in de Zuid-Koreaanse hoofdstad Seoel. Onder aanvoering van enkele zogenaamde troostmeisjes, meisjes en vrouwen die als seksslavinnen de moraal van de Japanse soldaten moesten opkrikken, protesteerden honderden Zuid-Koreanen tegen de Japanse regering. De demonstratie is inmiddels een wekelijks ritueel en op veertien december kwamen zij voor de duizendste maal bijeen.[1] Na twintig jaar actie voeren zijn de eisen van de troostmeisjes voor genoegdoening van misdaden ten tijde van de Tweede Wereldoorlog nog altijd niet ingewilligd. De voormalige seksslavinnen vormen overigens geen uitzondering in dit opzicht. Ook verschillende groepen Koreaanse dwangarbeiders hebben grote problemen ondervonden om genoegdoening te krijgen voor het leed dat hun is aangedaan.

Tot op de dag van vandaag blijven er spanningen bestaan tussen de Zuid-Koreaanse en Japanse staat over voornamelijk de laatste fase van het koloniale verleden. Korea was tussen 1910 en 1945 namelijk een kolonie van Japan. Na de Tweede Wereldoorlog besloten de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie het schiereiland te verdelen in een noordelijk en zuidelijk deel. Het Noorden werd bezet door troepen van de Sovjet-Unie, terwijl het Zuiden onder Amerikaans zeggenschap kwam te staan. De misdaden van de Japanners die tijdens de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden, staan niet op zichzelf, maar zijn onderdeel van een langer proces van koloniale onderdrukking en expansiedrift. Deze bredere context is dan ook van groot belang wanneer men zich afvraagt hoe het komt dat tot op heden nog geen verzoening tussen Japan en Zuid-Korea heeft plaatsgevonden over de misdaden die gepleegd zijn ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

Voor het bereiken van verzoening moeten deze staten aan twee criteria voldoen. Enerzijds moeten de betrokken partijen, daders en slachtoffers, overeenstemming bereiken over de historische feiten.[2] Anderzijds moeten de slachtoffers en nabestaanden genoegdoening, oftewel eerherstel voor geleden onrecht ontvangen. De relatie is dan eigenlijk genormaliseerd. Maar waarom heeft deze normalisatie nog

Het is in zowel Korea als Japan gebruikelijk om personen eerst bij de achternaam en vervolgens bij de voornaam te noemen. In dit artikel houd ik deze weergave aan.

1 S. Park en M. Chung, '1000th Wednesday rally held' http://www.koreatimes.co.kr/www/news/nation/2011/12/116_100802.html (7-10-2012).

2 S. Dwyer, 'Reconciliation for realists', *Ethics and International Affairs* 13 (1999) 85. Dwyer vindt dat het bereiken van overeenstemming over een gemeenschappelijk verhaal in dit opzicht belangrijker is dan het achterhalen van de historische feiten.

niet plaatsgevonden? Wat voor rol speelden de pogingen van de slachtoffers hierin? En hoe zit het met de representatie van het verleden in de Japanse schoolboeken?

Slachtoffers van de Japanse expansiedrift

Op basis van getuigenissen wordt aangenomen dat de rekrutering van troostmeisjes in ieder geval teruggaat tot 1932, vlak na de inval van Japan in Mantsjoerije.[3] Destijds bestond er zowel in Japan als in het gekoloniseerde Korea een uitgebreid prostitutiesysteem. De patriarchale samenleving schiep volgens de Amerikaanse antropoloog Chunghee Sarah Soh het milieu waarin de opmaat naar een troostmeisjessysteem mogelijk was. Een cruciale gebeurtenis vormde de Slachting van Nanking in 1937, waar Japanse soldaten zich schuldig maakten aan de verkrachting van naar schatting 20.000 tot 80.000 vrouwen en de moord op meer dan 300.000 Chinese burgers. Omdat dergelijke verkrachtingen het gevaar van represailles met zich meebrachten, besloot de Japanse staat om troosttations op te richten. Met de verspreiding van de oorlog over Zuidoost-Azië na de aanval op Pearl Harbor in 1941 nam het 'gebruik' van troostmeisjes in de bezette gebieden sterk toe. Ongeveer 80% van de circa 200.000 tot 400.000 troostmeisjes waren van Koreaanse afkomst.[4] De keuze voor Koreaanse meisjes was niet vreemd. Zij waren immers wel de Japanse, maar niet de Chinese taal machtig en konden daarom niet als spion worden ingezet door het Chinese leger. Bij de rekrutering en het onderhoud van de troosttations waren niet alleen Japanse soldaten en bordeelhouders betrokken, maar ook Koreanen.[5]

Naast dit 'gebruik' van troostmeisjes maakte de Japanse staat op grote schaal gebruik van dwangarbeiders, wat in een historische context gezien moet worden. Al sinds de Eerste Wereldoorlog droegen Koreaanse arbeiders bij aan de oorlogsindustrie. Gedurende de koloniale periode nam de migratie van Koreaanse arbeiders naar de Japanse industriesteden Osaka, Hiroshima, Na-

3 C.S. Soh, 'The Korean "Comfort Women" tragedy as structural violence', in: G. Shin, S. Park & D. Yang (eds.), *Rethinking injustice and reconciliation in Northeast Asia : the Korean experience* (Londen 2006) 27-8. Als bewijs geldt de getuigenis van Choe Il-rye, die op zestienjarige leeftijd werd gerekruteerd door Japanse militairen en vervolgens dertien jaar lang als troostmeisje in Mantsjoerije moest werken.

4 B. Ars, *Troostmeisjes: Verkrachting in de naam van de keizer* (Amsterdam 2000) 27-34.

5 Y. Tanaka, *Japan's Comfort Women: Sexual slavery and prostitution during World War II and the US occupation* (Londen en New York 2002) 37, 45-46.

Voormalige Koreaanse troostmeisjes scanderen leuzen rondom het bronzen vredesmonument dat zij voor de Japanse ambassade in Seoel hebben geplaatst. Bron: http://www.koreatimes.co.kr/www/news/nation/2011/12/116_100802.html

gasaki en Fukuoka sterk toe.[6] Er ontstond namelijk een grote vraag naar arbeiders toen de oorlog tegen China uit 1937 uitmondde in een wereldoorlog. Daarnaast kende het Koreaanse schiereiland een hoge werkloosheid en was er sprake van een zogeheten 'assimilatiepolitiek' onder de koloniale overheid, die zich kenmerkte door culturele onderdrukking en golven van geweld. Migratie naar Japan bood de mogelijkheid om deze slechte omstandigheden te ontlopen en een redelijk bestaan op te bouwen.[7] Van de ongeveer zeven miljoen Koreaanse arbeiders werden er zo'n 720.000 tot één miljoen overzees tewerkgesteld.[8] Binnen deze 'overzeese' arbeiders kunnen mijns inziens drie specifieke slachtoffergroepen worden onderscheiden. De eerste groep bestaat uit arbeiders die hun lonen niet kregen uitbetaald, mishandeld werden of het

6 M. Weiner, 'The representation of absence and the absence of representation: Korean victims of the atomic bomb', in: M. Weiner (ed.), *Japan's Minorities: The Illusion of Homogeneity* (Londen en New York 2004) 84-88.

7 N. Hisako, 'Korean Forced Labor in Japan's Wartime Empire', in: P.H. Kratoska (ed.), *Asian Labor in the Wartime Japanese Empire* (Singapore 2005) 93.

8 S. Park, 'The politics of remembrance: The case of Korean forced laborers in the Second World War', in: G. Shin, S. Park & D. Yang (eds.), *Rethinking injustice and reconciliation in North-east Asia : the Korean expe-rience* (Londen 2006) 56.

leven verloren als gevolg van de slechte leef- en werkomstandigheden. De tweede groep betreft dwangarbeiders op het eiland Sakhalin, die na afloop van de oorlog niet mochten repatriëren naar Zuid-Korea. Tot slot kan men Koreaanse dwangarbeiders woonachtig in Hiroshima en Nagasaki onderscheiden, die het slachtoffer werden van de atoombommen waarmee de Verenigde Staten Japan tot capitulatie dwongen.

De Koreaanse slachtoffers van de atoombommen pasten niet in het verhaal van het leed van de Japanse natie

Troostmeisjes vechtend voor erkenning

Voor een goede analyse van het verzoeningsproces van het seksueel misbruik van de Zuid-Koreaanse troostmeisjes is het belangrijk om onderscheid te maken tussen twee perioden. De eerste periode betreft de Koude Oorlog, toen Zuid-Korea door een autoritair regime werd bestuurd. Zowel op internationaal als op interstatelijk niveau bestonden er destijds mogelijkheden om af te rekenen met de verantwoordelijken voor de dwangprostitutie. De betrokken staten handelden echter in eigen belang en hadden daarbij geen oog voor de troostmeisjes. De tweede periode loopt van de jaren negentig van de afgelopen eeuw tot het heden, waarin Zuid-Korea democratiseerde en de troostmeisjes zelf actie ondernamen. Vanaf deze periode kreeg de strijd voor erkenning van het leed van de troostmeisjes, die ook uit andere Aziatische landen en zelfs uit Nederland afkomstig waren, een internationaal karakter.[9]

De eerste mogelijkheid om Japanse oorlogsmisdadigers te straffen voor het seksueel misbruik van de troostmeisjes bood het Internationaal Militair Tribunaal van het Verre Oosten (IMVTO). Dit proces vond van 3 mei 1946 tot 12 november 1948 plaats in Tokio, onder leiding van de Verenigde Staten. Op basis van het internationaal recht was het al mogelijk om dwangprostitutie te bestraffen. Zo gold sinds 1922 een internationaal verbod op slavernij[10], maar konden seksueel misbruik en deportatie ook gezien worden als schendingen

9 Ongeveer 300 Nederlandse troostmeisjes waren in het door Japan bezette Nederlands-Indië het slachtoffer van seksueel misbruik.

10 L. Hein, 'War Compensation: Claims against the Japanese Government and Japanese Corporations for War Crimes', in: J. Torpey (ed.), *Politics and the Past. On Repairing Historical Injustices* (Lanham, Boulder, New York en Oxford 2003) 133-37.

van het familierecht in de Conventies van Den Haag van 1899 en 1907.[11] De Verenigde Staten besloten desondanks om de Japanse kopstukken die terecht stonden hoofdzakelijk te vervolgen voor misdaden tegen de vrede. Deze vorm van 'overwinnaarsgerechtigheid' voorkwam dat het Amerikaanse leger beschuldigd kon worden van soortgelijke misdaden als het Japanse leger. Zo hadden Amerikaanse soldaten in het bezette Japan, hetzij op veel kleinere schaal, gebruik gemaakt van Japanse troostmeisjes. Zodoende valt te begrijpen waarom het seksueel misbruik van de Koreaanse troostmeisjes tijdens het proces niet ter sprake kwam. Dit kon namelijk een precedent scheppen voor latere vervolging.[12]

Nadat de Amerikaanse bezetting van Japan (1945-1952) was beëindigd, kwamen er onderhandelingen tussen Japan en Zuid-Korea op gang met als doel de diplomatieke relatie te verbeteren. Uiteindelijk sloten beide staten in 1965 een normaliseringsverdrag. President Park Chung-hee van Zuid-Korea ging akkoord met een compensatie van 300 miljoen dollar en deed afstand van verdere claims in de toekomst. De autoritaire leider negeerde daarbij de oppositie in de Nationale Vertegenwoordiging die allesbehalve toenadering wilde.[13] Het geld gebruikte Park allerminst om de troostmeisjes tegemoet te komen, maar investeerde hij hoofdzakelijk in economische projecten en infrastructuur.[14] Hoewel wederopbouw na de Koreaanse Oorlog (1950-1953) noodzakelijk was, is de rechtmatigheid van dit verdrag vanwege de ondemocratische totstandkoming in de jaren negentig ter discussie komen te staan.

Een omwenteling vond plaats toen Kim Hak-sun in 1991 na decennialange stilte haar memoires als troostmeisje naar buiten bracht. Zij doorbrak daarmee de schaamtecultuur waarin troostmeisjes min of meer werden gezien als collaborateurs met de Japanse bezetter. De publicatie gaf impuls aan een publiek debat en zorgde indirect voor de opkomst van een nationale en internationale beweging van troostmeisjes.[15] Zowel in Japan als in de Verenigde Staten spanden voormalige troostmeisjes

11 A.R. Ahmed, 'The Shame of Hwang v. Japan: How the International Community has failed Asian's "Comfort Women"', *Texas Journal of Women and the Law* 14 (2004) 130-6; P. Schmidt, 'Japan's Wartime Compensation: Forced Labour', *Asia-Pacific Journal on Human Rights and the Law* (2000) 45-47.

12 Tanaka, *Japan's Comfort Women*, 133-50.

13 C.J. Eckert, K. Lee, Y.I. Lew, M. Robinson & E.W. Wagner, *Korea Old and New : A History* (Seoel 1990) 363.

14 Park, 'The Politics of Remembrance', 69-70.

15 Soh, *The Comfort Women*, 91, 127-28, 176-77.

rechtszaken aan om financiële compensatie te krijgen. Deze rechtszaken liepen echter uit op een fiasco. De meeste Japanse rechtbanken hadden namelijk niet de jurisdictie om een staat te vervolgen op basis van het soevereine immuniteitsprincipe.[16] In de Verenigde Staten was dit wel mogelijk, maar waren rechters mede door politieke druk van het kabinet-Bush niet bereid om de betrekkingen met Japan te beschadigen.[17]

Nu ging het de troostmeisjes allerminst om economisch gewin, maar bovenal om erkenning van hun leed door de Japanse staat. Zij hebben de Japanse staat dan ook meerdere malen verzocht om zich te verontschuldigen. Een complete verontschuldiging bestaat uit de erkenning van de feiten, oprechtheid en instemming van beide partijen. Ook is het belangrijk wie de verontschuldiging maakt.[18] Tot op heden heeft Japan verschillende verontschuldigingen gemaakt sinds 1992, maar deze waren stuk voor stuk gebrekkig.[19] Het meest tekenende voorbeeld was de verontschuldiging van de Japanse premier Abe Shinzo op 27 maart 2007. Abe had grote ophef veroorzaakt toen hij de dwangprostitutie in het parlement ontkende, waarna hij drie weken later weliswaar zijn excuses aanbood maar de Japanse staat niet als expliciete dader noemde.[20] Geregeld

In een Japans geschiedenisboek uit 2005 werd gesproken over 'professionele prostituees' in plaats van troostmeisjes

16 S. Umeda, 'Japan: WWII POW & Forced Labor Compensation Cases' http://loc.gov/law/help/japan-wwii-pow.pdf (7-10-2012) 7.

17 Ahmed, 'The Shame of Hwang v. Japan', 141-42; L.D. Nefouse, 'Trials & Errors: The Rights of the Korean Comfort Women and the Wrongful Dismissal of the Joo Case by the District of Columbia Federal Courts', *Korean Journal of International and Comparative Law* 33 (2005) 1-28; C.W. Ling, 'Walking the Long Road in Solidarity and Hope: A Case Study of the "Comfort Women" Movement's Deployment of Human Rights Discourse', *Harvard Human Rights Journal* 22 (2009) 83-90.

18 R.E. Howard Hassmann, 'Official Apologies', 9-13. Artikel geschreven voor conferentie *Facing the Past: International Conference on the Effectiveness of Remedies for Grave Historical Injustices,* Utrecht, 27-28 mei 2010.

19 J.W. Yamazaki, *Japanese Apologies for World War II : A rethorical study* (Londen en New York 2006) 59-63.

20 'Japan PM apology on sex slaves' http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/6495115.stm (7-10-2012); 'Troostmeisjes' http://www.eenvandaag.nl/binnenland/31882/troostmeisjes (7-10-2012).

laaien de protesten dan ook weer op. Ook de Zuid-Koreaanse staat oefent volgens de troostmeisjes te weinig druk uit op Japan. Voor Japan bestaat het gevaar dat een complete verontschuldiging kan leiden tot hoge schadeclaims, omdat de staat zich dan in feite wettelijk aansprakelijk stelt voor de oorlogsmisdaden. Niet voor niets wijst Japan steeds op het normaliseringsverdrag van 1965, dat een serieus obstakel is gaan vormen voor de troostmeisjes.

Gering succes van dwangarbeiders

Ook de dwangarbeiders strijden al jaren voor erkenning van hen aangedane oorlogsmisdaden. De eerste groep slachtoffers, arbeiders die hun lonen niet kregen uitbetaald, mishandeld werden of het leven verloren als gevolg van de slechte leef- en werkomstandigheden, zochten genoegdoening voor 'werkgerelateerde' oorlogsmisdaden, zoals onbetaalde lonen, mishandeling en verloren familieleden. Tijdens het IMVTO (1946-1948) hadden de Japanse kopstukken vervolgd kunnen worden voor slavernij, maar dit gebeurde niet. Pas begin jaren negentig vormde deze groep slachtoffers in het kielzog van de troostmeisjes een sociale beweging om de dwangarbeid onder de aandacht te brengen. Net als in het geval van de troostmeisjes strandden rechtszaken tegen de Japanse staat in Japan en de Verenigde Staten. Succesvoller bleken rechtszaken tegen Japanse bedrijven die gebruik hadden gemaakt van dwangarbeiders, zoals Nippon Steel en Kajima Kumi. Deze zaken leidden tot akkoorden buiten de rechtbank om.[21] Op die manier konden deze bedrijven negatieve publiciteit voorkomen en de onzekerheid over een mogelijk hogere schadevergoeding wegnemen.[22] Daarnaast heeft de Zuid-Koreaanse regering in 2004 een waarheidscommissie opgericht om de dwangarbeiders en nabestaanden te identificeren, zodat zij aanspraak kunnen maken op gelden uit de compensatieregeling.[23] Hiermee was een nieuwe stap in het verzoeningsproces gezet, waarin de eigen regering werkelijk actie ondernam.

Voor de dwangarbeiders die tijdens de oorlog werkzaam waren geweest in de mijnen op het eiland Sakhalin, de tweede slachtoffergroep, lag de situatie complexer. Sakhalin kwam na de

21 Park, 'The Politics of Remembrance', 61-63.

22 C. Ryngaert, 'Finding Remedies for Historical Injustices: Dealing with Organizations and Corporations' http://ghum.kuleuven.be/ggs/publications/working_papers/new_series/wp31-40/wp38.pdf (6-1-2012) 8-19.

23 'Japan said to confirm pension records of forced Korean laborers' http://english.yonhapnews.co.kr/national/2009/12/30/54/0301000000AEN20091230005800315F.HTML (7-10-2012).

oorlog namelijk in handen van de Sovjet-Unie. Circa 43.000 Koreaanse dwangarbeiders bleven achter toen de Sovjet-Unie de Straat van Soya enkele maanden na de oorlog afsloot. Niet langer konden dwangarbeiders via het Japanse eiland Hokkaido naar Noord- of Zuid-Korea terugkeren. De Japanse staat ontnam hen bovendien het Japanse staatsburgerschap, waarmee zij feitelijk afstand deed van verantwoordelijkheid voor de terugkeer van deze dwangarbeiders naar Japan.[24] Het uitbreken van de Koreaoorlog en de spanningen van de Koude Oorlog maakten de mogelijkheid op terugkeer vrijwel nihil. Noord-Korea voorkwam dat de Sovjet-Unie in 1973 akkoord ging met een voorstel van de Japanse premier Tanaka Kakuei om de terugkeer van Zuid-Koreaanse families te bewerkstelligen. De spanningen tussen het communistische Noord-Korea en het Amerikaansgezinde en kapitalistische Zuid-Korea waren hier bepalend.[25] Zuid-Korea was even-

Monument voor Koreaanse atoombomslachtoffers in het Vredespark van Hiroshima. Bron: http://www.flickr.com/photos/francesca911/6036963183/in/photostream/

24 K. Choi, 'Forced Migration of Koreans to Sakhalin and their Repatriation', *Korea Journal* (2004) 111-20.

25 P. Schmidt, 'Japan's Wartime Compensation: Forced Labour', Asia-Pacific *Journal on Human Rights and the Law* (2000) 22-23; Choi, 'Forced Migration of Koreans to Sakhalin and their Repatriation', 123-24.

eens niet bereid om op te draaien voor de hoge kosten. Pas in 1989 sloot het land een akkoord met Japan om enkele Koreanen van de eerste generatie naar Zuid-Korea terug te brengen. Nadien hebben beide landen voorzien in de terugkeer en huisvesting van een paar duizend voormalige dwangarbeiders en lijkt verzoening een feit.[26] Uiteraard heeft de decennialange uitzichtloosheid en achtergestelde positie in de communistische samenleving haar sporen nagelaten bij deze dwangarbeiders.

De laatste groep betreft de Zuid-Koreaanse dwangarbeiders die het slachtoffer waren van de atoombommen. Naar schatting kwamen tussen de 30.000 en 60.000 Koreanen om het leven.[27] Overlevenden van de atoombommen, bekend onder de Japanse naam *'hibakusha'*, hadden medische verzorging van verwondingen en stralingsziektes nodig. Waar de Japanse overlevenden van Hiroshima en Nagasaki na de bezetting recht hadden op verzorging, werden de Koreaanse *hibakusha* echter uitgesloten. Om die reden richtten de Zuid-Koreaanse slachtoffers in 1967 gezamenlijk een organisatie op, die zowel medische verzorging als compensatie eiste.

Wederom wees de Japanse staat op het normaliseringsverdrag van 1965.[28] Uiteindelijk bood een uitspraak van het Hooggerechtshof van Tokio in 1978 perspectief: de Japanse staat had de morele verplichting om de Koreaanse slachtoffers schadeloos te stellen. Twee jaar later ontstond er daarom de mogelijkheid om jaarlijks vijftig slachtoffers naar Japan te laten komen voor medische verzorging. Hier was natuurlijk maar een klein gedeelte van de slachtoffergroep mee geholpen. Begin jaren negentig ging de Japanse staat echter een flinke stap verder door 32,5 miljoen dollar bij te dragen aan het Zuid-Koreaanse Rode Kruis.[29]

Japanse leerlingen mochten niet geconfronteerd worden met de wandaden van de Japanse natie

De *hibakusha* verkeerden niet alleen in deze lange impasse omdat de kosten voor hun medische verzorging zo hoog waren, maar ook omdat zij niet in het

26 A. Lankov, 'Forgotten People: The Koreans of the Sakhalin Island in 1945-1991' http://www.nkeconwatch.com/nk-uploads/Lankov-Sakhalin-2010.pdf (7-10-2012) 12.

27 Weiner, 'The representation of absence and the absence of representation', 90-91.

28 Schmidt, 'Japan's Wartime Compensation', 27-28.

29 Weiner, 'The representation of absence and the absence of representation', 83, 91-102.

algemene beeld van de bombardementen op Japan pasten. Na de Amerikaanse bezetting kwamen de atoombommen in Japan centraal te staan voor het leed van de Japanse natie; de Koreaanse slachtoffers pasten niet dit verhaal omdat dit de aandacht zou vestigen op de koloniale wandaden. Toen de Zuid-Koreaanse gemeenschap in 1970 bijvoorbeeld een monument in het Vredespark te Hiroshima wilde plaatsen, wees de plaatselijke gemeente dit verzoek af. Het typisch Koreaanse monument in de vorm van een schildpad, dat symbool staat voor het eeuwige, mocht pas dertig jaar later binnen het park geplaatst worden.[30]

De Japanse schoolboekenkwestie en het toekomstperspectief

Dat de verschillende slachtoffergroepen zoveel moeilijkheden hebben ervaren om genoegdoening te krijgen, is mede te begrijpen in het licht van de Japanse schoolboekenkwestie. In de afgelopen dertig jaar zijn hevige conflicten ontstaan naar aanleiding van de publicatie van nieuwe schoolboeken. De zeer invloedrijke rechts-nationalistische Liberaal Democratische Partij verscherpte in 1982 de censuur, zodat de genoemde oorlogsmisdaden in het vervolg verzwegen of onderbelicht werden.[31] Toen begin jaren negentig nieuwe feiten boven tafel kwamen over het troostmeisjessysteem, leek een oplossing nabij. Het Japanse ministerie van Onderwijs verplichtte uitgevers om een verwijzing naar dit systeem op te nemen. Er kwam echter een tegenbeweging op gang onder aanvoering van professor Fujioka Nobukatsa.Hij vond het onverantwoord dat leerlingen op middelbare scholen geconfronteerd werden met de wandaden van de Japanse natie. Zij moesten immers trots kunnen zijn op hun land.[32] In 2005 liepen de spanningen tussen de twee staten hoog op toen in *De Nieuwe Geschiedenis* (Atarashii Rekishi Kyōkasho) werd gesproken over professionele prostituees' in plaats van troostmeisjes die onder dwang werkten. Zuid-Korea stemde uit verontwaardiging tegen een permanente zetel van

30 L. Hein en M. Selden, 'Fifty Years After the Bomb: Commemoration, Censorship and Conflict', *Economical and Politcal Weekly* 32:32 (1997) 2011-12; I. Buruma, *The Wages of Guilt : Memories of War in Germany and Japan* (Londen, 2009) 96-99, 106-11; Mindy Haverson, 'Memory and Memorial : How the Hiroshima Bombing and its Korean Victims have Shaped and Challenged Postwar Japan Identity', *Stanford Journal of East Asian Affairs* (2010) 69-80.

31 Y. Nozaki, *War Memory, Nationalism, and Education in Postwar Japan, 1945-2007 : The Japanese history textbook controversy and Ienaga Saburo's court challenges* (Londen 2008) 73-74, 86-87, 137-38.

32 Soh, *The Comfort Women,* 169-73.

Japan in de VN-Veiligheidsraad.[33]

Verzoening lijkt op deze manier vooralsnog buiten bereik. Toch zijn er sinds 2002 enkele gezamenlijke onderzoeksprojecten gestart met als doel een transnationale geschiedenis te schrijven waarmee beide staten kunnen leven. Dit is een allesbehalve eenvoudige opgave, zoals blijkt uit de ervaringen van de Koreaans-Japanse Historische Onderzoeksgroep. Daar verwijten Koreaanse historici hun Japanse collega's dat zij de historische feiten over het troostmeisjessysteem ontkennen. Andersom betichten Japanse historici de Koreaanse zijde van een anti-Japanse houding aangezien zij geen aandacht besteden aan het verzoeningsproces en de verschillende verontschuldigingen die zijn gemaakt.[34] Desondanks biedt een voortdurende discussie over historische feiten hoop. Hoewel consensus over de historische feiten het meest ideale scenario is, is het ook erg onwaarschijnlijk. Dankzij deze discussies kan men echter mogelijk meer begrip opbrengen voor het feit dat beide partijen een andere kijk op de geschiedenis en de functie van het onderwijs hebben. Dit zou een eerste goede stap voorwaarts zijn in het verzoeningsproces.

Conclusie

Tot op heden hebben de verschillende Koreaanse slachtoffergroepen slechts in zeer beperkte mate genoegdoening kunnen krijgen voor het leed dat hen is aangedaan. Ruim 65 jaar na dato wordt de kans op volledige genoegdoening steeds kleiner. Zowel de Japanse als de Zuid-Koreaanse staat worstelen met het verleden en blijken nauwelijks bereid te zijn om de slachtoffers tegemoet te komen. De Japanse staat heeft wel concessies gedaan om spanningen met het buurland te verminderen, maar is niet van plan om wettelijke verantwoordelijkheid te dragen voor de oorlogsmisdaden. De nationalistische kijk op de geschiedenis is mede van invloed op het beleid van de Japanse regeringen. Ook de Zuid-Koreaanse staat heeft, zeker onder de verschillende autoritaire regimes, nauwelijks tot geen aandacht geschonken aan de verschillende slachtoffergroepen. Zo waren de troostmeisjes pas ná de democratisering in staat om hun herinneringen aan het seksueel misbruik openbaar te maken binnen de heersende schaamtecultuur. Op eigen initiatief probeerden de troostmeisjes en dwangarbeiders om genoegdoening

33 D. Hundt & R. Bleiker, 'Reconciling Colonial Memories in Korea and Japan', *Asian Perspective* 31:1 (2007) 75-77.

34 'Still Poles Apart : Korea, Japan Should Keep Narrowing Historical Perception Gap' http://www.koreatimes.co.kr/www/news/opinon/2010/03/137_62929.html (7-10-2012); 'Japan, S. Korea researchers at odds over forced labor, 'comfort women" http://www.japantimes.co.jp/text/nn20100324a3.html (7-10-2012).

te krijgen, waarbij zij lang niet altijd op de volle steun van de eigen regering konden rekenen.

Ook de internationale gemeenschap heeft weinig bijgedragen aan het verzoeningsproces. De Verenigde Staten pasten zogenaamde 'overwinnaarsgerechtigheid' toe tijdens het Internationaal Militair Tribunaal van het Verre Oosten, zodat koloniale wandaden van Japan tegenover Korea niet aan de orde kwamen. De spanningen tijdens de Koude Oorlog vertraagden het verzoeningsproces en zorgden er bijvoorbeeld voor dat de repatriatie van dwangarbeiders van het eiland Sakhalin werd uitgesteld. Ruim twintig jaar na het Oost-West-conflict is de roep om genoegdoening weliswaar geïnternationaliseerd, maar is het twijfelachtig of andere invloedrijke staten zoals China bereid zijn meer druk uit te oefenen op Japan. De samenwerking van Zuid-Korea met andere Aziatische staten die het slachtoffer zijn geworden van het Japanse expansionisme, is tot op heden onderbelicht in de literatuur en verdient meer aandacht. Een eenduidige oplossing is gezien het transnationale karakter van de Japanse oorlogsmisdaden niet zomaar te noemen. Toch zouden méér wederzijds begrip in gemeenschappelijk historisch onderzoek en een meer betrokken houding van de verschillende staten al stappen in de goede richting zijn.<<

Matthijs van der Beek (23) is masterstudent Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief. Zijn interesse gaat uit naar diplomatie, mensenrechten, oorlog en technologie. Dit artikel kwam voort uit zijn essay voor het onderzoeksseminar 'The guilt of nations: De verwerking van historische schendingen van mensenrechten op nationaal en internationaal niveau'.

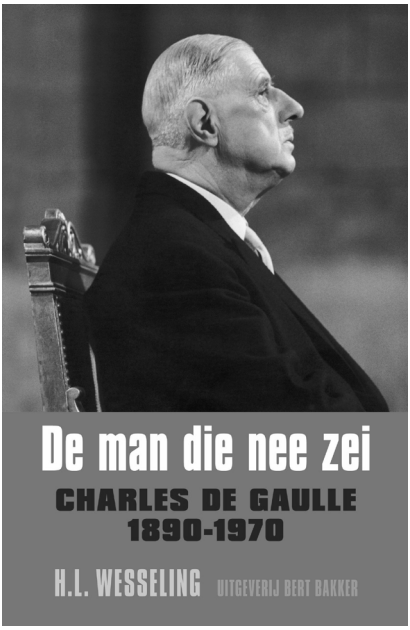

H.L. Wesseling

De man die nee zei. Charles de Gaulle 1890-1970

Bert Bakker, € 24,95, 371 p.

ISBN 978 90 351 3660 1

Ongewone leider met menselijke eigenschappen

Coen Reumer

Frankrijk speelde een grote rol in de ontwikkeling van het westerse denken en zijn geschiedenis wordt gekenmerkt door grote mannen als de Zonnekoning Lodewijk XIV en Napoleon. Charles de Gaulle was één van deze grote mannen. Behalve zijn lengte waren ook zijn ideeën, idealen en handelen van indrukwekkend formaat. De man die in 1958 als 'meest illustere Fransman' werd aangesproken, kreeg een halve eeuw later de titel 'grootste Fransman aller tijden' van het Franse volk. Henk Wesseling, emeritus hoogleraar algemene geschiedenis in Leiden en auteur van een aanzienlijk aantal boeken over onder andere Franse geschiedenis, kiest in deze korte biografie echter een andere invalshoek; hij typeert De Gaulle als 'de man die nee zei'.

De invalshoek van Wesseling is datgene wat het boek onderscheidt van de lijvige, vaak meerdelige biografieën die reeds verschenen zijn over De Gaulle. De Fransman zei nee tegen de verdedigende opstelling van Frankrijk tegenover Nazi-Duitsland, nee tegen de wapenstilstand met Hitler, nee tegen het Vichy-bewind van Pétain, nee tegen zijn belangrijkste bondgenoot Churchill toen deze de Franse belangen schond, nee tegen de Franse politiek van de Derde en Vierde Republiek, nee tegen het behoud van de koloniën en nee tegen Engelse toetreding tot de Europese gemeenschap. De Gaulles persoonlijkheid en de ontwikkelingen

in zijn leven zijn volgens Wesseling de reden van deze rebelse opstelling. Deze 'negatieve' opstelling van De Gaulle zorgde zowel voor bewondering als afkeer, wat hem nog vaak in zijn leven parten zou spelen.

Voorop stond voor De Gaulle de noodzaak Frankrijk weer op het wereldtoneel te laten spreken

Wesseling zet in de eerste helft van het boek De Gaulles persoonlijkheid en de ontwikkeling hiervan uiteen. De nadruk ligt hierbij op zijn jeugd, opvoeding en militaire loopbaan. De ontwikkeling die De Gaulle doormaakte als militair en de ervaring die hij opdeed in de Eerste Wereldoorlog lagen voor een belangrijk deel ten grondslag aan zijn latere karakter. Belangrijk om op te merken is dat Wesseling dit buitengewoon compact, helder en begrijpelijk uiteenzet. Hierdoor wordt het geen ellenlange analyse van de schrijvers die De Gaulle beïnvloedden, maar een korte duiding van de ideeën die van belang waren voor zijn militaire en politieke denken.

Wat volgt is het verhaal over het leven en handelen van 'de Generaal', zoals hij graag genoemd werd, tussen 1940 en 1970. Kort maar analytisch worden de hoogte- en dieptepunten van zijn leven beschreven en in een breder politiek-historisch kader geplaatst. Speciale aandacht is er voor de Tweede Wereldoorlog, de Algerijnse kwestie en de opstand in 1968, die leidden tot belangrijke en opmerkelijke besluiten van De Gaulle. Wesseling doet dit op een uitermate leesbare manier en maakt gebruik van een stijl die doorspekt is met interessante anekdotes en een veelvoud aan quotes. De Gaulles lengte en de eenvoud van zijn materiële bestaan zijn hierin een vaak terugkerend thema. Zo deden de president en zijn vrouw altijd het licht uit wanneer zij als laatsten een vertrek verlieten en werd er door de De Gaulles in betrekkelijke eenvoud geleefd; een voorbeeld dat latere presidenten niet zouden volgen.

Voorop stond voor De Gaulle de noodzaak Frankrijk weer op het wereldtoneel te laten spreken. Zijn 'grand dessin' was de grandeur van de Franse Republiek in ere te herstellen: 'La France ne peut être la France sans la grandeur'. Dit streven werd niet ideologisch ondersteund, maar berustte vooral op praktische belangen en de macht die Frankrijk graag binnen Europa wilde uitoefenen als tegenwicht aan Duitsland. De Gaulle was een nationalist die sterk werd beïnvloed door Franse nationalistische schrijvers als Maurras, Barrès, Péguy en Psichari en die altijd het doel van een groot Frankrijk voorop stelde. Deze grootsheid van Frankrijk moest niet in andere werelddelen wor-

den nagestreefd, maar vooral in Europa zelf. Het afscheid van Algerije onder De Gaulle is hiervan een duidelijk resultaat. De Gaulle was een typisch voorbeeld van een erfgenaam van de klassieke katholieke, militaristische en nationalistische Franse traditie en gebruikte deze actief in zijn beleid en ideeën over de inrichting van de Franse staat.

Wesseling biedt met D*e man die nee zei* een behapbare en heldere analyse van het leven en denken van één van de grootste en belangrijkste staatsmannen van de twintigste eeuw. De 300 pagina's waarin Wesseling dit werk heeft gegoten, zijn in een aantrekkelijke stijl geschreven en bieden een uitstekend kijkje in de ontwikkeling van het gedachtegoed van Charles de Gaulle. De weigering van De Gaulle om zich te voegen naar besluiten die hem niet zinden is een interessante benadering waarmee Wesseling zich duidelijk onderscheidt van andere werken over het leven van De Gaulle. Het laatste hoofdstuk, waarin wordt gekeken naar zijn opvattingen over Europa, geven het boek een plaats in de actualiteit. *De man die nee zei* is, mede door haar omvang, geen baanbrekend boek met nieuwe inzichten, maar biedt wel veel leesplezier aan wie meer wil weten over 'de grootste Fransman aller tijden'.<<

Rutger Bregman

Met de Kennis van Toen. Actuele problemen in het Licht van de Geschiedenis

De Bezige Bij, €18,50, 256 p.

ISBN 978 90 234 7212 4

De nuance voorbij

Didi van Trijp

De historicus moet lessen durven trekken uit het verleden. Met deze uitspraak in een artikel in de Volkskrant deed de jonge historicus Rutger Bregman laatst het academische stof opwaaien. De historicus anno 2012 heeft zichzelf afgezonderd op een muffe, oude zolderkamer alwaar hij zichzelf weg relativeert. Het is tijd dat de historicus wakker wordt en een zichtbare rol opeist in de maatschappij, zo betoogde hij ook op de Dag van de Jonge Historicus, op 29 september jl. Bregman voegde al eerder de daad bij deze woorden met het boek *Met de Kennis van Toen – Actuele Problemen in het Licht van de Geschiedenis,* waarin hij beoogt 'provocerend op zoek te gaan naar de echte eye-openers die het verleden biedt'. Dit boek is opgedeeld in ruim veertig korte hoofdstukken, waarin steeds op een andere hedendaagse kwestie wordt ingegaan. Elk hoofdstuk begint met een gebeurtenis uit de actualiteit, waarop vervolgens parallellen worden getrokken met het verleden.

Het boek van Bregman levert dan ook wat aardige dwarsverbanden op. Er worden bijvoorbeeld vergelijkingen getrokken tussen Anders Breivik en Goethe en tussen Wim Kok en Anton Mussert. Allerhande onderwerpen passeren de revue, van integratiekwesties tot het belang van een goede kapper. Een verdere greep uit de gewaagde hoofdstuktitels: 'Wat hebben we gelachen met Gaddafi' en 'Terrorisme moet

wel leuk blijven'. De politieke kleur van Bregman komt in vrijwel het hele boek duidelijk naar voren. In het hoofdstuk getiteld 'Ideologisch gevogelte in de polder' schrijft hij bijvoorbeeld dat 'ziekelijke nostalgie het conservatisme ideologisch gezien dan ook tot een dood paard maakt'. Bijzonder aan het boek is de onbevangen, heldere schrijfstijl. Dit gekoppeld aan een ironische toon zorgt dat de aandacht van de lezer niet verslapt.

'Met de Kennis van Toen' zal voor de Utrechtse geschiedenisstudent een feest van herkenning zijn

Met de Kennis van Toen zal voor de Utrechtse geschiedenisstudent een feest van herkenning zijn. Als er een 'Utrechtse geschiedenisomnibus' zou bestaan, dan zou dit boek daarvan een uittreksel kunnen zijn. Dat maakt het boek wellicht ook wat minder spannend. Wie blijft er immers lang op een feestje hangen waar niemand iets nieuws te vertellen heeft? Veel van de voorbeelden die worden aangehaald komen uit cursussen die de meeste van ons wel gevolgd zullen hebben, zoals Achterkant Internationale Betrekkingen of White Man's Burden. Een blik op de literatuurlijst van het boek doet uiterst vertrouwd aan. Verwacht dan ook niet meer te leren over de geschiedenis: het meeste zal je al wel weten. Erg diep op de historische feiten wordt er dus helaas niet ingegaan, maar daartoe ontbreekt ook de ruimte omdat het werk voor een breed publiek toegankelijk moet zijn.

De door Bregman beschreven actuele en historische gebeurtenissen zijn al tot in den treure besproken in de geschiedenisboeken en media. Een voorbeeld is de vraag of Geert Wilders een racist is of niet. Dit is echter geen minpunt. Bregman weet heden en verleden zó aan elkaar te koppelen dat het andere, ongebruikelijke inzichten oplevert. Zo stelt hij dat racisme een katholieke uitvinding is, door te verwijzen naar de reconquista. Deze gevatte houding jaagt de één tegen hem in het harnas, maar wordt door de ander juist rijkelijk gewaardeerd. Eerder werd hij voorgedragen als 'de nieuwe Maarten van Rossem'. Ik laat het aan jullie om zelf, zoals het een goed historicus betaamt, te lezen en te oordelen.<<

Bruno de Cordier

Een geschiedenis van Centraal-Azië. Het onbeloofde land

Acco Uitgeverij, €32,50, 240 p.

ISBN 978 90 334 8976 1

Met De Cordier naar onontdekt Azië

Gidi Pols

Het is een van de minst bekende regio's in de wereld. Sterker nog, het is zó onderbelicht dat velen niet precies weten welke landen en regio's er nou eigenlijk deel van uit maken. Dit moet Bruno De Cordier pijn hebben gedaan. Hij woonde en werkte zelf jarenlang in Centraal-Azië en schreef al meerdere boeken en artikelen over het gebied. Nu komt de Belgische historicus met een vlot geschreven en zeer overzichtelijk handboek over de geschiedenis van het immense gebied dat midden op de Euraziatische landmassa ligt. Hierin wil hij de lezer inzicht geven hoe Centraal-Azië zijn huidige politieke, taalkundige en religieuze vorm heeft gekregen.

De Cordier wijt zijn eerste hoofdstuk aan het beschrijven van Centraal-Azië. Tegenwoordig vallen de voormalig Sovjetstaten Kazachstan, Kirgizië, Oezbekistan, Tadzjikistan en Turkmenistan onder dit gebied. Ook de grote Chinese provincie Xinjiang en noordelijke delen van Iran, Afghanistan en Pakistan zijn onderdeel van Centraal-Azië. Aangezien deze indeling pas met de inmenging van de Russen is ontstaan, verdeelt De Cordier de regio onder in zes geografische kerngebieden: de Euraziatische steppe, Zjetisu, het tweestromenland van Transoxianië, Chorasan, Serindië en Dzjoengarije. Voor de mensen die minder bekend zijn met deze namen, voegt de auteur er gelukkig een duidelijke kaart bij. De Cordiers geografische uitleg blijkt essentieel in de rest van

het boek. Hij verwijst telkens naar de kerngebieden en het boek staat vol met kaartjes. Hiermee geeft De Cordier de houvast die de lezer nodig heeft in deze geschiedenis vol obscure stammenbonden, talloze dynastieën en wisselende invloedsferen. Een ander nuttig hulpmiddel dat Cordier in zijn boek heeft opgenomen is een uitgebreide tijdlijn achterin. Hierin worden de gebeurtenissen in Centraal-Azië naast die van de rest van de wereld gezet, waardoor verbanden duidelijk zichtbaar worden.

In de rest van het boek wordt de geschiedenis van het onherbergzame Centraal-Azië op chronologische wijze verhaald. De Cordier begint in de vroege Middeleeuwen, toen het gebied nog grotendeels bevolkt werd door (semi-) nomaden op de steppes en enkele sedentaire gemeenschappen in de oases. Allerlei natuurgodsdiensten bestonden naast elkaar en in de gebieden die onder het Sassanidische rijk vielen, woonden veel aanhangers van het zoroastrisme. Maar dit veranderde met de wereldwijde opkomst van de islam. In 830 was als gevolg van de Arabische invallen al de helft van de Centraal-Aziaten bekeerd en deze meerderheid heeft tot nu toe stand gehouden, ondanks de latere overheersing van niet-moslims als de Mongolen, Chinezen en Russen. De Arabische invallen en de daarop volgende invloed van de kalifaten zorgden ook voor de opname van een groot deel van Centraal-Azië in de grote economische ruimte van de islamitische wereld. De tweede periode die De Cordier beschrijft, wordt ingeluid met de inval van de Mongolen. Zij raasden niets ontziend binnen drie jaar door heel Centraal-Azië en maakten enkele oasesteden met de grond gelijk. Vanwege de snelheid van de inval noemt De Cordier het een bliksemoorlog *avant la lettre*. In het kielzog van de Mongolen kwamen enkele volkeren die nu een belangrijke rol in het gebied spelen. Deze toestroom van volken zette door na het ineenstorten van de Mongoolse rijken. Onder deze volken bevonden zich de Kazachen, Oezbeken en Kirgiezen die later allemaal een land naar zich vernoemd kregen. Tot de komst van de nieuwe overheerser kwamen er eigen dynastieën waarvan enkelen zelfs tot in India hun macht tentoonspreidden. In dit deel van het boek is onder andere duidelijk geworden waar de huidige bewoners vandaan kwamen.

De etymologie van enkele volksnamen is niet alleen leuk om te weten, maar werkt ook goed als verduidelijking van de geschiedenis

Hierna werkt De Cordier in de twee

volgende periodes, waarin het Russische tsarenrijk en de Sovjet-Unie de rol van boze overheerser spelen, toe naar het heden. Hij laat zien dat in het grootste deel van de geschiedenis vreemdelingen de dienst wilden uitmaken in Centraal-Azië en zodoende grote veranderingen aanbrachten in de identiteit van de regio. Maar hij laat ook zien dat geen van allen het uiteindelijk wist te behouden, of totaal te veranderen.

Op deze manier geeft De Cordier een mooi inzicht in wat Centraal-Azië nu is en waar het vandaan komt. Zo is het boek buitengewoon geschikt voor studenten of andere geïnteresseerden die snel een beeld willen krijgen van het gebied. *Een geschiedenis van Centraal-Azië* is zeer beschrijvend en stelt niet echt kritische vragen, waardoor het boek vooral nuttig is om zich in te lezen in het gebied. Als dat het doel is dan is De Cordiers werk een echte aanrader. Buiten dat *Een geschiedenis van Centraal-Azië* een fijn overzicht van een vrij onbekende regio geeft, schrijft de auteur vlot en zit het boek vol interessante details. Met name de etymologie van enkele volksnamen is leuk om te weten, maar werkt ook goed als verduidelijking van de geschiedenis. Zo zou 'Kazach' oorspronkelijk vrijbuiter betekenen en verwijzen naar de stammen die zich niet vestigden in de oases maar op de steppe bleven. Daarnaast is er duidelijk een deskundige aan het woord. De Cordier woonde jarenlang in Centraal-Azië en schreef al meerdere boeken over het onderwerp en ook de gevarieerde bronnenlijst met een grote hoeveelheid Russische werken valt positief op. Deze deskundigheid, de stijl en details zorgen er samen met de kaarten, de tijdlijn en de duidelijke omschrijving van het gebied voor dat het boek meer is dan een handboek voor studenten niet-westerse geschiedenis.<<

Edwin Ruis

Spionnnest 1914-1918. Spionage vanuit Nederland, in België, Duitsland en Engeland

Just Publishers, € 19,95, 272 p.

ISBN 978 90 897 5204 8

Het excentrieke verleden van de spionnenwereld

Joeri Tolboom

Dit najaar ging de nieuwste James Bond film in première. Net als de oudere films heeft ook Skyfall gezorgd voor een groeiende belangstelling voor de wereld van spionage met haar eigenaardige geheim agenten. Hoe zijn de geheime diensten ontstaan? En klopt het beeld van James Bond als stereotype geheim agent wel? Of heeft Ian Fleming alles uit zijn duim gezogen?

Spionnennest 1914-1918. Spionage vanuit Nederland, in België, Duitsland en Engeland tracht een antwoord op deze steeds terugkerende vragen te geven. In het debuut van Edwin Ruis, historicus met een voorliefde voor militaire geschiedenis, staan de uitzonderlijke positie van Nederland in de Eerste Wereldoorlog en de eerste geheime diensten van zowel de Entente als de Centralen centraal. Ruis schrijft ook voor het tijdschrift *Wereld in Oorlog* en heeft een weblog, Struikgewas, waarop hij onder meer de historische context geeft bij zijn reizen door Europa.

Spionnennest 1914-1918 is door Ruis chronologisch ingedeeld in vier periodes. Elke periode wordt ingeleid met een kenmerkend citaat. Zo begint deel II over de periode 1914-1915, de opstartfase van de geheime diensten, met: “Het spionagespel dat van Rotterdam het grootste internationale spionnencentrum ter wereld zal maken, is begonnen.” Elk deel bestaat weer uit verschillende hoofdstukken die elk een bepaalde gebeurtenis of een

perspectief beschrijven. In het hoofdstuk 'Spionnennest Rotterdam' wordt bijvoorbeeld de Duitse geheime dienst N (Nachrichten-Abteilung im Admiralstab) besproken, waarna in 'Spionnennest Rotterdam II' het Nederlandse perspectief hierop wordt geschetst. Dit zorgt ervoor dat het boek overzichtelijk en goed te begrijpen is. Ruis eindigt met een vooruitblik op de levensloop van de hoofdpersonages tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog en hun spionageactiviteiten. Deze toevoeging zorgt ervoor dat de lezer door Ruis helemaal wordt meegezogen in het leven van die personen. Helaas bespreekt Spionnennest 1914-1918 de werkzaamheden van Mata Hari, de meest bekende spionne van de Eerste Wereldoorlog, vrijwel niet. Dat is jammer, aangezien zij bij het grote publiek tot de grootste verbeelding spreekt en er op de achterflap met haar naam 'reclame' wordt gemaakt.

Het spionagespel dat van Rotterdam het grootste internationale spionnencentrum ter wereld zal maken, is begonnen

Ruis schrijfstijl is beeldend en gemakkelijk te begrijpen. Hij treedt wel enorm in detail en is erg beschrijvend. De overvloed aan details komt wellicht voort uit zijn grotendeels beschrijvende bronnen. Voor het boek zijn namelijk vooral rapporten en archiefmateriaal gebruikt. Hij vertelt bij vrijwel elk persoon de voorgeschiedenis en beweegredenen. Zo ook van het vrij onbelangrijke personage F. Buschmann:

> 'Fernando Buschmann was een Braziliaan met een Duitse vader. De 24-jarige violist had een instrumentenmakerij gehad, die door de oorlog failliet was gegaan. Via een Duitse vriendin kwam hij in Rotterdam in contact met Flores. In april reisde hij naar Engeland, vanwaar hij telegrammen naar Flores stuurde waarin hij vroeg om meer geld. Dat viel MI5 op en op 4 juni werd hij aangehouden. Op zijn hotelkamer werd citroensap gevonden. Ook hij was geen bijster effectieve spion geweest. Gedurende de laatste nacht voor zijn executie in de Tower speelde hij viool.'

Met dit soort fragmenten geeft Ruis een goed tijdsbeeld en een heldere persoonsbeschrijving. Doordat dit echter bij zoveel personen gebeurt, zorgt het ook voor een overvloed aan informatie waardoor het soms lastig is om je later te herinneren om wie het ook alweer ging. Om dit probleem te verhelpen is er gelukkig wel een overzicht van belangrijkste personages en instanties bij-

gesloten. Ondanks de grote hoeveelheid achtergrondinformatie leest het boek gemakkelijk weg en blijft het, mede door het uitmuntende gebruik van anekdotes en citaten, interessant. Een goed voorbeeld hiervan is de anekdote over de zoektocht naar onzichtbare inkt door de Britse geheime dienst. Zij zocht een inkt die niet te zien was tijdens het versturen, maar die op bestemming tevoorschijn kon worden gehaald. Uiteindelijk kwam de dienst tot de conclusie dat sperma de ideale inkt was. Hoewel het natuurlijk gemakkelijk verkrijgbaar was, kon er alleen maar verse inkt gebruikt worden. Een agent die een voorraadje had aangemaakt kreeg van het Britse hoofdkwartier het verzoek om alleen verse inkt te gebruiken, omdat zijn brieven enorm stonken.

Tijdens zijn onderzoek voor dit boek stuitte Edwin Ruis op heel wat problemen. De archieven van de geheime diensten waren niet toegankelijk of, in een poging bewijsmateriaal kwijt te raken, volledig verwoest. Daarbij komt dat de beste spionnen geen bewijsmateriaal achterlieten. Ruis beschikte daardoor slechts over materiaal van ontmaskerde, en dus de wat mindere, spionnen. Hierdoor kon hij niet het volledige beeld van de betrokken mensen en diverse factoren weergeven. Gelukkig bleken biografieën van oud-spionnen en de nog bestaande archieven wel bruikbaar als aanvulling.

S*pionnennest 1914-1918* werpt licht op het duistere verleden van de geheime diensten. Het geeft ons meer informatie over de positie van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog en de rol van de geheime dienst hierin. Daarbij worden ook vragen over de mensen die met de geheime diensten gemoeid waren beantwoord. Het uiteindelijke resultaat is een boek dat vlot leesbaar is. Hoewel Ruis een zeer gedetailleerde beschrijving geeft van de personen en de setting, is het een fascinerend debuut.<<

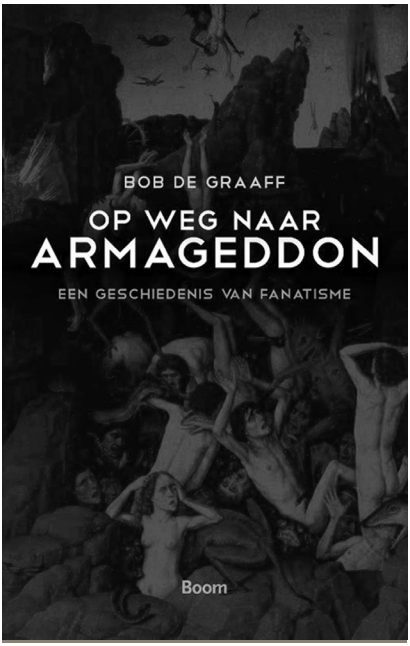

Bob de Graaff

Op weg naar Armageddon. De geschiedenis van fanatisme

Uitgeverij Boom, €29,90, 756 p.

ISBN 978 94 610 5463 0

Waarom Bin Laden en Rousseau op elkaar lijken

Marcella Klinker

Van een hoogleraar inlichtingen- en veiligheidsdiensten verwacht je niet zo snel een boek over apocalyptisch gedachtegoed. Toch is de connectie tussen de twee vrij gemakkelijk te maken: Bob de Graaff was tot 2010 ook hoogleraar terrorisme en contraterrorisme en dat heeft veel raakvlakken met het geweld waar dit werk over handelt. De ondertitel, *De evolutie van fanatisme*, vat het samen: een ideeëngeschiedenis van het geloof in de eindtijd en het daarbij behorende fanatisme en een geschiedenis van (bekende) gewelddadige pogingen om een heilstaat te vestigen. Beginnend bij het oerverhaal Openbaring uit de Bijbel, neemt De Graaff de lezer mee langs Rousseau en de *philosophes* uit de Verlichting, de Franse Revolutie, Russische anarchisten, nationaalsocialisten, Amerikaanse christelijke milities, om te eindigen bij het hedendaagse Islamitische apocalyptisch denken. Als rode draad sijpelt daar steeds zijn onderzoeksvraag doorheen: hoe verhoudt het moderne fanatisme zich tot zowel het religieus fanatisme, dat door de Verlichting werd afgedaan als uit de tijd, als tot het daaropvolgende seculiere ofwel ideologische fanatisme? “Is na enkele eeuwen te zijn onderbroken de cirkel van het fanatisme alsnog rond? Is de wrekende gerechtigheid van God/Allah weer terug van weggeweest?”

Niet precies, concludeert hij in het slot. Hoewel er officieel vanaf de 18e eeuw in seculier West-Europa geen plek

meer was voor religie is dit toch nooit echt weggeweest, maar bevatte seculier fanatisme altijd godsdienstige elementen. Bovendien heeft 'de islamitische versie 3.0' het religieus en seculier fanatisme in zich vermengd.

Door het boek heen worden de verschillende stromingen getoetst aan de door De Graaff opgestelde tien kenmerken van fanatisme of gewelddadig millenarisme, waaronder een scherp wij-zij besef (de heilsbrengers vs. de ongelovigen, die geëlimineerd moeten worden) en een crisisbesef dat tot hogere urgentie van het brengen van heil leidt. In de conclusie worden de besproken groepen en individuen vergeleken – behalve het anarchisme voldoen zij allen aan de tien kenmerken – en dit schept een kader waarin Rousseau en Robespierre vergeleken kunnen worden met Hitler, Bin Laden en Khomeini: allen waren zij verkondigers van een apocalyptisch wereldbeeld. De verschuiving van het perspectief naar een kader waarin misdadigers en bekende verlichte geesten met elkaar vergeleken kunnen worden maakt dit werk ook interessant. Opvallend is wel dat het Joodse gewelddadige millenarisme niet aan bod komt, terwijl in de introductie staat dat het Westen en een deel van het moderne Midden-Oosten besproken zullen worden. Door het bespreken van slechts twee van de drie monotheïstische godsdiensten voelt het werk onvolledig aan.

De Graaff schrijft helder en begrijpelijk, maar zeker niet simpel; dit is een boek waar je de aandacht bij moet houden. Knap is hoe hij zijn zeer uitgebreide onderzoek (met meer dan honderd pagina's aan voetnoten) presenteert zonder dat de vele verwijzingen de lezer vermoeien of de lezer het idee krijgt te weinig voorkennis te hebben. Hoewel het onderwerp de ontwikkeling van het fanatisme door de eeuwen heen is, valt hier geenszins een vergelijking te maken met 'een korte geschiedenis van… fanatisme.' Dit is een gemakkelijke valkuil om in te trappen. Door de specifieke onderzoeksvraag krijgt het boek toch een andere insteek. Bovendien 'ontstaan ideeën nooit in een vacuüm' en is de invloed van de historische context telkens ook onderzocht. Zo kunnen in het slot de factoren modernisering, alfabetisering, urbanisatie en toegang tot nieuwe media aangewezen worden als garantie voor de terugkeer van apocalyptische narratieven.

Interessant voor de historicus is de bewering dat Johannes van Patmos (de auteur van Openbaring) voor 'stuwkracht in de geschiedenis' heeft gezorgd. Het fanatisme bakende tijdperken af en zorgde voor wezenlijke veranderingen (de Franse Revolutie, Russisch communisme); 'De ironie van de geschiedenis treft ook het apocalyptisch denken: het streefde naar het eind van de geschiedenis, maar werd er in feite vaak de motor van.'

De brug naar modern terrorisme,

de specialiteit van De Graaff, is snel gemaakt. Doordat apocalyptici een sterk wij-zij besef hebben en 'zij' eerst vernietigd moeten worden voordat een nieuwe wereld opgebouwd kan worden, is geweld onlosmakelijk verbonden aan het eindtijdgeloof. Dit is tegenwoordig nog beangstigender dan eerder in de geschiedenis, omdat de technische mogelijkheden voor relatief kleine groepen om grootschalig geweld aan te richten toenemen. Bovendien zijn kernwapens de apocalyptische wapens bij uitstek: de vernietiging die deze aanrichten is immers totaal en onontkoombaar. Een grote schoonmaak van de wereld door enkele fanatici is dus dichterbij dan ooit. Daarom moeten zij uiterst serieus worden genomen; een verkeerde aanpak zorgt voor extra voeding van de gedachte dat de finale strijd is aangebroken, met daaropvolgend een explosieve toename van geweld. Ten einde dit te voorkomen heeft De Graaff een taak voor de historicus verwoord: 'Het beste wapen tegen diegenen die onder verheerlijking van geweld een nieuwe eindtijd proclameren is de oude doos open te trekken en de verhalen tevoorschijn te halen van al die voorgaande keren en daarmee de spanning tussen tekortkoming en volmaaktheid te herstellen.'

Een grote schoonmaak van de wereld door enkele fanatici is dus dichterbij dan ooit

Dit boek lezen is een uitstekende manier om daarmee te beginnen.<<

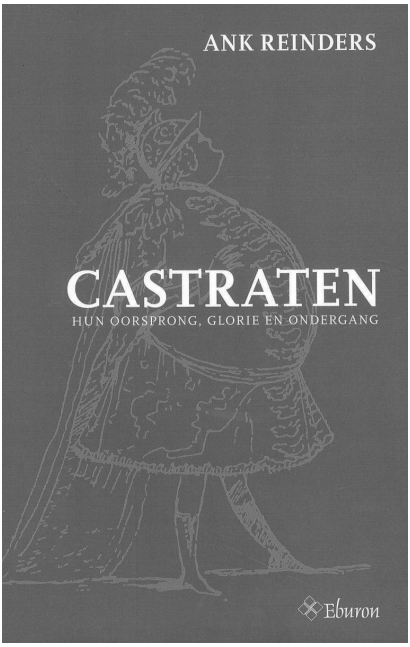

Ank Reinders

Castraten. Hun oorsprong, glorie en ondergang

Eburon Delft, €18,-, 150 p.

ISBN 978 90 597 2639 0

Ontmande glitter en glamour

Pascale van Gils

De geschiedenis van de castraatzangers is minstens zo tragisch als de opera's waarin ze floreerden. In de achttiende eeuw schitterden deze zangers op podia in heel Europa en werden ze net zo aanbeden als hedendaagse popsterren. Liefhebbers roemden hun buigzame stem en hun bijna onmenselijke bereik. Anderen konden het gezang niet aanhoren. Castraatzangers moeten een wel heel bijzondere stem hebben gehad. Het vervelende is alleen dat wij niet weten hoe ze hebben geklonken. De enige bewaard gebleven opname is er niet eens een van een echte operazanger. We moeten het dus doen met de observaties van het publiek uit die tijd. Dit is dan ook het startpunt van het nieuwe boek van Ank Reinders, zangeres en zangdocente, alsook auteur van onder andere de *Atlas van de zangkunst*.

Het boek heeft een zeer overzichtelijke opbouw en begint met een kennismaking met de castraat door hem in een brede wereldhistorische context te plaatsen. Reinders neemt de lezer mee van Chinese eunuchen in de keizerlijke hofhouding en Russische Skopzen, tot de hedendaagse Indiase en Pakistaanse Hijra-gemeenschap. Hieruit blijkt dat castraten veelal worden gezien als de "third gender" en daardoor altijd in meer of mindere mate buiten de maatschappij hebben gestaan.

Vervolgens bespreekt Reinders op chronologische wijze de rol van castraten in de Westerse muziekgeschiedenis.

Aanvankelijk was de ontwikkeling van de zangkunst tot de achttiende eeuw een onderdeel van de kerkgeschiedenis; de ontwikkeling van de kerkmuziek komt dan ook uitvoerig aan bod. Omdat castraten tot in de zeventiende eeuw nog nauwelijks een rol speelden, dreigt door de uitweidingen echter het onderwerp van het boek af en toe uit het zicht te verdwijnen. De castraten werden belangrijker toen de pausen Sixtus V rond 1590 en Innocentius XI in 1686 vrouwen verboden om het toneel op te gaan. In gebieden waar de paus direct gezag over had, verdwenen de vrouwen dan ook van het podium. Omdat er toch vrouwenrollen vervuld moesten worden, ging men meer en meer gebruik maken van de castraatstem. Dit gebeurde tegelijkertijd met de snelgroeiende populariteit van een nieuw Italiaans genre: de opera.

De gecastreerde operazangers gedroegen zich ook buiten het toneel als sterren

In dit genre speelden, in tegenstelling tot de kerkmuziek, solisten een belangrijke rol. Hierdoor konden de castraten zich met hun bijzondere stemmen gaan profileren. Reinders noemt de achttiende eeuw de "eeuw van de castraten" omdat ze toen floreerden in de zogenaamde opera seria, waarmee de serieuze opera's worden bedoeld. De castraat speelde nu niet meer alleen vrouwenrollen, maar trad op als de held van het verhaal. Hij was zichzelf, de virtuoos, en het publiek kwam dan ook niet voor zijn acteerwerk maar puur voor zijn stem.

De gecastreerde operazangers gedroegen zich ook buiten het toneel als sterren; een flinke portie ijdelheid en arrogantie was hen volgens Reinders niet ongewoon. Zo eiste Luigi Marchesi dat hij alleen per paard naar het theater vervoerd zou worden en dat hij in elke rol een helm met gekleurde veren van wel zes voet hoog mocht dragen. De aandacht die Reinders besteedt aan het gedrag van de castraatzangers is zeker van toegevoegde waarde voor dit boek, omdat deze meer inzicht geeft in de verhouding tussen deze mannen en de rest van de samenleving. Ze had hier echter nog uitgebreider op in mogen gaan. Ook besteedt ze ietwat weinig aandacht aan het lot van de castraten die níet beroemd werden. Het definitieve einde van de glorie der castraten vond plaats aan het begin van de negentiende eeuw, toen hun excentrieke zangstemmen uit de mode raakten. Ook werd het vrouwen toen weer toegestaan het podium te betreden en verbood Napoleon de praktijk van het castreren.

Reinders eindigt haar betoog door enkele individuele gevallen van castraten te bespreken. Ook leraren, librettis-

ten (operatekstschrijvers) en componisten die met hen gewerkt hebben komen aan bod. Deze verschillende personen worden elk in een aparte paragraaf besproken, terwijl ze toch veel met elkaar te maken hebben gehad. Dit resulteert af en toe in een ingewikkeld heen en weer verwijzen, hetgeen de helderheid van het betoog niet altijd ten goede komt. Toch is het interessant om te lezen hoe het leven van beroemde castraten eruit zag. Zo was de publieke zangcarrière van één van de beroemdste castraatzangers Farinelli (1700-1782) al rond zijn dertigste voorbij, toen hij besloot zijn verdere leven te wijden aan bestuurlijke zaken in dienst van de Spaanse koningen. Interessant is ook de ervaring van Wolfgang Amadeus Mozart, die vooral de neergang van het beroep meemaakte. Hij betreurde die ontwikkeling: "Men laat ze gewoon uitsterven". Het boek eindigt met de bespreking van 'de twee laatste castraatzangers', Crescentini en Velluti, waarmee Reinders treffend het einde van een tijdperk schetst: ze zijn hopeloos uit de mode en het publiek wil ze niet meer.

Is Ank Reinders erin geslaagd om de stem van de castraatzanger te achterhalen? Nee, maar dat is ook niet erg. Ze laat, door zowel de liefhebbers als critici van (de stemmen van) castraten aan het woord te laten, zien wat de plaats van de 'ontmande' zangers in de maatschappij en de muziekgeschiedenis was en hoe die veranderd is. Hoewel er soms wat te veel en soms wat te weinig wordt uitgeweid in de loop van het boek, is het toch een zeer leesbaar en beknopt verhaal geworden. Een aanrader voor degenen die geïnteresseerd zijn in wereld-, gender- of cultuurgeschiedenis.<<

Aanzet plaatst haar artikelen nu ook op www.isgeschiedenis.nl

Gezocht: Kopij

De redactie is altijd op zoek naar verfrissende, originele en kritische kopij. Heb jij een paper of een scriptie geschreven en wil jij een breder publiek dan alleen je docent en je oma? Stuur nu je stuk op naar de redactie!

Nog geen scriptie geschreven maar wel je ongezouten mening over een recent uitgekomen geschiedenisboek geven? Dat kan!

Meer informatie over publiceren is te vinden op de website van Aanzet. Kijk bij Auteursrichtlijnen waar je scriptie, kopij of recensie aan moet voldoen.

Hou verder de Facebookpagina, Twitter en de website van de Aanzet in de gaten voor nieuws, oproepen voor inzendingen en meer…

Aanzet.wordpress.com
Redactie.aanzet@gmail.com
Facebook.com/historischtijdschriftaanzet
Twitter.com/redactieaanzet

www.aanzet.wordpress.com | redactie.aanzet@gmail.com